

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Όψεις της κοινωνίας της Καστοριάς του 17ου αιώνα. Πληροφορίες από τις επιγραφές των ναών

Μελίνα ΠΑΪΣΙΔΟΥ (Melina PAISIDOU)

doi: [10.12681/dchae.26260](https://doi.org/10.12681/dchae.26260)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΪΣΙΔΟΥ (Melina PAISIDOU) Μ. (2021). Όψεις της κοινωνίας της Καστοριάς του 17ου αιώνα. Πληροφορίες από τις επιγραφές των ναών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 397–420.

<https://doi.org/10.12681/dchae.26260>

Μελίνα Παϊσίδου

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ 17ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται θέματα της ελληνορθόδοξης καστοριανής κοινωνίας και προσωπογραφίας του 17ου αιώνα, τα οποία συνδέονται με τις χορηγίες, τις δωρεές και οιαδήποτε επώνυμη και ενυπόγραφη ανακαινιστική δραστηριότητα στους χριστιανικούς ναούς της Καστοριάς. Τα στοιχεία αντλούνται από κτητορικές και άλλες αφιερωματικές επιγραφές και ενθυμήσεις, και συνξετάζονται με πληροφορίες των πηγών της εποχής. Το μοναδικό πορτρέτο δωρητή που διατηρείται σε ναό μέσα στη βυζαντινή ακρόπολη, παρουσιάζει εικονογραφικά στοιχεία δηλωτικά μέλους ισχυρής τοπικής οικογένειας με διοικητικά καθήκοντα.

In the present article themes of Greek Orthodox society and prosopography of Kastoria during the 17th century are examined, which are combined with the donations, the offerings and renovation activities in the churches of the town. The information is drawn from the donor, votive and commemorative inscriptions and it is correlated to historical sources of the period. The unique donor portrait in a church within the Byzantine citadel represents iconographic elements indicative of a member of a strong local family with administrative duties.

Λέξεις κλειδιά

Καστοριά, μεταβυζαντινοί ναοί, 17ος αιώνας, κτητορικές επιγραφές, προσωπογραφίες κτητόρων, άρχοντες, κοινωνία

Keywords

Kastoria; post-Byzantine churches; 17th century; donor inscriptions; donor portraits; archons; society

Η αυξανόμενη επώνυμη παρουσία του ελληνικού χριστιανικού στοιχείου της Καστοριάς, που επιδίδεται σε ανακαινιστική δραστηριότητα σε ναούς και μονές της πόλης καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα, η κατακόρυφη αύξηση της μνημειακής τεκμηρίωσης διά μέσου των σωζόμενων παραδειγμάτων, συγκριτικά με τους προηγούμενους αιώνες, και η διαπιστωμένη οικονομική και πνευματική ακμή των χριστιανών κατοίκων που καταλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος του οικιστικού χώρου της Καστοριάς¹, συνετέλεσαν στην επιλογή του 17ου αιώνα ως περίπτωση έρευνας και μελέτης.

Στη διοικητική ενότητα του εγιαλετίου της Ρούμελης, η Καστοριά, κατά τον 17ο αιώνα, αποτελούσε σουλτανικό χάσι και καζά που απέδιδε αξιοσημείωτο πλούτο σε ετήσιες εισφορές². Ανάμεσα στις μακεδονικές πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήδη από την πρώτη περίοδο της κατάκτησης, έδωσε δείγματα ενός αστικού κέντρου που συγκράτησε σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό το χριστιανικό στοιχείο, το οποίο υπερείχε πληθυσμιακά και απολάμβανε ελευθερία στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων του και στη

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, mpaisidou@hist.auth.gr

¹ Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002, 23-30.

² Μ. Sokoloski, «Le développement de quelques villes dans le sud de Balkans au XVe et XVIe s.», *Balkanica* I (1970), 95. Β. Δημητριάδης, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή (Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια)*, Θεσσαλονίκη 1973, 29, 164. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, 244.

διατήρηση του πολιτισμικού του χαρακτήρα, καθώς είχε απλωθεί στο μεγαλύτερο μέρος της κατοικημένης χερσονήσου ακολουθώντας εν πολλοίς τα χωροταξικά δεδομένα που έχουν διαμορφωθεί προ της οθωμανικής κατάκτησης³.

Η υψηλή θέση της μητρόπολης Καστοριάς ως πρωτόθρονος στην ιεραρχία της αρχιεπισκοπής Αχρίδος⁴ αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στήριξης και ανάδειξης του χριστιανικού στοιχείου της πόλης. Το γεγονός του προβιβαισμού της άλλοτε επισκοπής σε μητρόπολη, πιθανώς στις αρχές του 16ου αιώνα, φανεώνει την αυξημένη ισχύ της, σε συνέχεια της ακμής που είχε γνωρίσει κατά τους προηγούμενους βυζαντινούς χρόνους⁵. Οι πληροφορίες που αντλούνται από τον *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστοριάς* δείχνουν ότι η μητρόπολη ασκούσε κοινωνικό και οικονομικό έλεγχο αλλά και δικαστική εξουσία στους χριστιανούς της δικαιοδοσίας της, στο πλαίσιο της εσωτερικής κοινοτικής οργάνωσης και διοίκησης⁶. Η αμφίδρομη σχέση επιβεβαιώνεται από τις ποικίλες χορηγίες των Καστοριανών προς την Εκκλησία τους.

Η δημογραφική υπεροχή και η οικονομική ευημερία της ελληνικής κοινότητας που καταλάμβανε τα δύο τρίτα της πόλης, αντικατοπτρίζονται στις πληροφορίες των κτητορικών και άλλων αφιερωματικών επιγραφών, ενθυμύσεων και χαραγμάτων στους ναούς της περιοχής⁷ και ενισχύονται από τον *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστοριάς*⁸. Συγκριτικά με τους αιώνες

που προηγήθηκαν, για τον 17ο γνωρίζουμε τα περισσότερα ονόματα κατοίκων της Καστοριάς, μέσω των χορηγιών και των δωρεών τους. Οι πληροφορίες αφορούν τόσο στους άρχοντες, οι οποίοι, όπως φαίνεται, είχαν και εσωτερική ιεράρχηση, όσο και σε άλλα μέλη της καστοριανής κοινωνίας, που εκπροσωπούσαν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και επαγγέλματα, όπως οι ιερείς, οι ιερομόναχοι, οι μοναχοί και μοναχές, οι ζωγράφοι αλλά και άλλοι χωρίς κάποιο διακριτικό ή επαγγελματικό προσδιοριστικό, με επώνυμη ή ανώνυμη συμμετοχή. Σταθερή αξία παραμένει η αναφορά στην οικογένεια, και συνεπώς στη συνέχειά της, ενώ ιδιαίτερα αξιόλογη κρίνεται και η γυναικεία παρουσία στον θεσμό της δωρεάς και στην τιμητική αναφορά της.

Οι επιμέρους πληροφορίες συνοδεύονται από απόλυτες χρονολογήσεις και αυξάνονται κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, σε συνδυασμό με τα στοιχεία που αντλούνται από τις πηγές⁹ και από την επίσκεψη του Εβλιγιά Τσελεμπή το 1660, ο οποίος δεν κρύβει τον θαυμασμό του για την πόλη με τα 2.500 σπίτια και τους «θαυμάσιους Έλληνες (Rum) άπιστους». Ξεχωρίζει τα «εύπορα σεράγια [...], αρχοντικά με λιμάνια, με πατώματα το ένα επάνω από το άλλο, στον ρυθμό της Κωνσταντινούπολης». Ο ίδιος μαρτυρεί για τα τάματα που καταφθάνουν στις εβδομήντα εκκλησίες της από τους απανταχού «άπιστους γουνοποιούς», δηλαδή από την Κωνσταντινούπολη και τη Ρωσία¹⁰, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο την πληροφορία για την ενασχόληση των Καστοριανών με τη γούνα και τη διασπορά τους στις μεγάλες μητροπόλεις της εποχής¹¹. Τα

³ Φ. Κοτζαγεώργης, *Πρώμη οθωμανική πόλη. Επτά περιπτώσεις από τον νοτιοβαλκανικό χώρο*, Αθήνα 2019, 124-149.

⁴ H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Λειψία 1902, 20. Γ. Χρηστίδης, «Η Μητρόπολις Καστοριάς μέχρι το 1767», *Γρηγόριος ο Παλαμᾶς* 6 (1922), 344-347. Σ. Βαρναλίδης, «Ο Καστοριάς μητροπολίτης και όχι επίσκοπος κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα», *Μακεδονικά* 22 (1982), 495-498.

⁵ Ε. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αι.)*. Ιστορία - τέχνη - επιγραφές, Αθήνα 1997, 29-31.

⁶ Ε. Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς, 1665-1769 (Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος 2753)*, Θεσσαλονίκη 1990, 55-67.

⁷ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 39-58.

⁸ Φιλάρετος Βαφειδής (Μητροπολίτης Διδυμοτείχου), «Κώδιξ της Ίερᾶς Μητροπόλεως Καστοριάς καί τινά ἐκκλησιαστικά βιβλία ἐναποκεείμενα ἐν τισι τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 24, ἔτος Κ΄ (1900), 108-110, 123-125, 140-143. Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6).

⁹ Βαφειδής, «Κώδιξ τῆς Ίερᾶς Μητροπόλεως Καστοριάς», ό.π. (υποσημ. 8). Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6).

¹⁰ Δημητριάδης, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία*, ό.π. (υποσημ. 2), 3-4, 163-175.

¹¹ Εκτός από τους Καστοριανούς της διασποράς, φορολογούμενοι γουναράδες καταγράφονται στην ίδια την πόλη ήδη από το 1445, εποχή κατά την οποία συνιστούν τη δεύτερη σε συχνότητα κατηγορία επαγγελματιών ανάμεσα στους χριστιανούς της πόλης [Κοτζαγεώργης, *Πρώμη οθωμανική πόλη*, ό.π. (υποσημ. 3), 143-144]. Ἐμμεσα συμπεραίνουμε ότι αυτοί θα ανήκαν σε ανώτερη κοινωνική τάξη. Για την παραγωγή και το εμπόριο της γούνας, βλ. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 5), 109. Ε. Drakopoulou, «Les “honorable archontes”, donateurs à Kastoria post-byzantine», *ΔΧΑΕ ΚΔ΄* (2003), 268.

στοιχεία του Εβλιγιά ενισχύονται από την εμπορική αλληλογραφία, στην οποία μαρτυρείται αξιοσημείωτη συμμετοχή των Καστοριανών στο εμπόριο και τη διακίνηση προϊόντων, τόσο στη γενέτειρά τους όσο και στις βαλκανικές και ευρωπαϊκές πόλεις όπου είχαν εγκατασταθεί¹². Παρά τις συνήθειες υπερβολές του οθωμανού χρονικογράφου, οι πληροφορίες του βοηθούν στη μερική ανασύνθεση της πραγματικότητας: ορισμένες βέβαια ελέγχονται ως ανακριβείς. Ειδικά ως προς την κατανομή του χριστιανικού πληθυσμού, ο Εβλιγιά υποστηρίζει ότι στο τειχιωμένο τμήμα δεν κατοικούσαν Έλληνες¹³. Ωστόσο, η έρευνα των πηγών αποδεικνύει ελληνική παρουσία, ειδικά στη βυζαντινή ακρόπολη¹⁴, στοιχείο που ενισχύεται και από τη μνημειακή τοπογραφία της πόλης, καθώς επτά ναοί ανακαινίζονται ή ιδρύονται εντός των τειχών γενικά, συμπεριλαμβανομένης και της ακρόπολης¹⁵.

Η ταυτότητα των δωρητών μέσα από τις κτητορικές επιγραφές

Η ανακαινιστική δραστηριότητα του 17ου αιώνα αφορά είτε στην ίδρυση και ανέγερση εκ θεμελίων νέων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων είτε στην ανακαίνιση παλαιότερων¹⁶. Επιπλέον, στον 17ο αιώνα απαντούν περισσότερο ενυπόγραφα έργα ζωγράφων, διευρύνοντας τις συνήθειες του 16ου αιώνα¹⁷. Στις κτητορικές επιγραφές των 11 από τους 16 ναούς της Καστοριάς,

που τεκμηριώνουν φάση 17ου αιώνα και χρονολογούνται από το 1605 έως το 1663, απαντούν συνολικά 32 ονόματα δωρητών, κτητόρων και μελών των οικογενειών τους, και τρία ονόματα ζωγράφων. Συνεπώς, η ιδιαίτερα έντονη στην Καστοριά βυζαντινή συνήθεια της προβολής κτητόρων και δωρητών μέσω των κτητορικών επιγραφών και των προσωπογραφιών τους συνεχίζεται και μετά την οθωμανική κατάκτηση¹⁸, για να γνωρίσει την κορύφωση σε όλο τον 17ο αιώνα πλαισιώνοντας την ανακαινιστική άνθηση με έμφαση στο δεύτερο τρίτο του αιώνα.

Από τους 16 ναούς που τοιχογραφήθηκαν στην Καστοριά τον 17ο αιώνα, οι δέκα διασώζουν κτητορική επιγραφή με ονόματα δωρητών, ενώ σε δύο από αυτούς διακρίνονται δύο ανακαινιστικές φάσεις. Συνεπώς, τα μελετώμενα επιγραφικά σύνολα ανέρχονται σε 12 και είναι τα εξής: Παναγία του άρχοντα Αποστολάκη (1605/6), Άγιος Δημήτριος Ελεούσας (1608/9), νάρθηκας των Εισοδίων της Θεοτόκου «του Τσιατσαπά» (1613/4), Ταξιάρχης «του Τσιατσαπά» (1622), εξωτερικός τοίχος του νάρθηκα των Εισοδίων της Θεοτόκου «του Τσιατσαπά» (1627), Παναγία συνοικίας Αγίων Αναργύρων (1634), Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Θωμάνου (1639), Άγιος Γεώργιος του Βουνού (1651), Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Κυρίτζη (1654), Παναγία του Μουξεβίκη (1654), εξωνάρθηκας Παναγίας συνοικίας Αγίων Αναργύρων (1657) και Άγιος Νικόλαος της αρχόντισσας Θεολογίνας (1663)¹⁹.

Με αυτούς τους ναούς συνδέεται ένας μακρύς κατάλογος ονομάτων, που με χρονολογική σειρά έχουν ως εξής:

Ο άρχων κίρ Αποστόλης του Δημητρίου και Ράλη ή Αποστόλι Ράλι²⁰ το 1605/6 κτίζει και τοιχογραφεί τον ναό της Παναγίας «του Αποστολάκη» στη συνοικία του Οικονόμου, σύμφωνα με την επιγραφή που βρίσκεται στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, στο υπέρθυρο της εισόδου. (Εικ. 1). Ο κυρ Αποστό-

¹² Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947¹, 2007², 148, 211-218, 234-255, 255-259. Κ. Βακαλόπουλος, *Οι δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, 10.

¹³ Δημητριάδης, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία*, ό.π. (υποσημ. 2), 166.

¹⁴ Κοτζαγεώργης, *Πρώμη οθωμανική πόλη*, ό.π. (υποσημ. 3), 134, 142-143, 310.

¹⁵ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 26-27.

¹⁶ Ο.π., 31.

¹⁷ Για τα ενυπόγραφα έργα του 16ου αιώνα, δηλαδή των Αγίων Αποστόλων, των Αγίων Αναργύρων του Γυμνασίου και του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας, βλ. Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980, 22-24, 79-82, και ο ίδιος, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *Μακεδονικά* 21 (1981), 3-4.

¹⁸ Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 5), 41-53, 77-97, 111-112, 122-133.

¹⁹ Για αναλυτικά στοιχεία δημοσίευσης των επιγραφών των ναών του 17ου αιώνα, βλ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 39-58. Δεν κρίνεται σκόπιμη η επανάληψη πληροφοριών που έχουν ήδη δημοσιευθεί.

²⁰ Με πλάγια γράμματα στο εξής αποδίδεται πιστά η μεταγραφή των κεμένων.

Εικ. 1. Παναγία του άρχοντα Αποστολάκη, κτητορική επιγραφή.

λης αποδίδεται με ολόκληρο το πατρωνυμικό και οικογενειακό επώνυμο σε έναρθρη γενική πτώση, ώστε να μην υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για γόνο της οικογένειας των Ράληδων/Ράλιδων, η οποία απαντά πολύ συχνά έως τα τέλη του 17ου αιώνα σε πράξεις του *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστορίας* με πολλά και διαφορετικά μέλη²¹.

Με χορηγία του *τημνοτάτου άρχω κηρ Θωμ(ά) Σαράντ(η) ή Σαραντ(ινού)*, το 1608/9, ανακαινίζεται ο βυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου της συνοικίας Ελεούσας. Η Θωμαή, σύζυγος του άρχοντα κυρ Θωμά Σαράντη ή Σαραντινού, με την ιδιότητα της *συμβίας*, χωρίς άλλα προσδιοριστικά, συμβάλλει στο προηγούμενο έργο μαζί με τα παιδιά τους²² (Εικ. 2). Η επιγραφή βρίσκεται στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού, στο υπέρθυρο της εισόδου.

²¹ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 40. Για τις σχετικές δημοσιευμένες πράξεις του *Κώδικα*, βλ. Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστορίας*, ό.π. (υποσημ. 6), 32, 65, 67, 77. Για τον τρόπο παράθεσης των οικογενειακών ονομάτων στον εν λόγω κώδικα, βλ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 40 σημ. 98.

²² Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 41.

Ο ιερομόναχος Θεοφύλακτος, η μοναχή Αναστασία, η μοναχή Διονυσία και ο κοσμικός Ιωάννης Δημητρίου με τη συμβολή των *επηλύτων αρχόντων* που κράτησαν την ανωνυμία τους, ανακαινίζουν με τοιχογράφηση τον νάρθηκα της μονής των Εισοδίων «του Τσιατσαπά» της συνοικίας Βαρλαάμι το 1613/4²³ (Εικ. 3). Η επιγραφή των ανακαινιστών βρίσκεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, στο υπέρθυρο της εισόδου προς τον κυρίως ναό.

Ο *πανευγενέστατος και έντιμώτατος άρχων κ(ύρ) Ράλις Κωνσταντίνου ή Ράλις Κωνσταντίνος*, μέλος και αυτός της οικογένειας Ράλη/Ράλι, το 1622 χτίζει και τοιχογραφεί τον ναό του Ταξιάρχη «του Τσιατσαπά» στη συνοικία του Αγίου Λουκά μαζί με τη σύζυγό του Μποξή και τα παιδιά τους (Εικ. 4). Θεωρούμε ότι ταυτίζεται με τον «Ράλη Κωνσταντίνου» και τον «έντιμώτατο άρχοντα κυρ Κωνσταντίνο Ράλη αποστολάκη», που αναφέρεται και σε άλλες δωρεές προς τον ναό των Ταξιαρχών και προς τη μητρόπολη Καστορίας²⁴. Επί-

²³ Ό.π., 42-43. *Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου Τσιατσιαπά στην Καστορία*, ΥΠΠΟ - Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστορίας, Καστορία 2015, 11, εικ. 5.

²⁴ Γ. Γκολομπιάς, «Τα σημειώματα των εκκλησιαστικών βιβλίων

Εικ. 2. Άγιος Δημήτριος συνοικίας Ελεούσας, κτητορική επιγραφή.

Εικ. 3. Εισόδια «του Τσιατσαπά», νάρθηκας, κτητορική επιγραφή.

σης, πρέπει να είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Κωνσταντίνο Ράλι που αναφέρεται σε τουρκικό φορολογικό κατάστιχο του έτους 1642²⁵. Είναι πιθανή η συγγενεία του με τον Αποστόλη Δημητρίου Ράλι της Παναγίας «του Αποστολάκη», ίσως με σχέση γιου και πατέρα. Η Μποζή, σύζυγος του άρχοντα «κυρ Ράλι Κωνσταντίνου», ταυτίζεται με τη «σεμνοτάτη αρχόντισσα Μπόζιω Κωνσταντίνου Ράλι», που ομοίως απαντά και σε άλλες δωρεές προς τη μητρόπολη²⁶. Αντίθετα με τη συνήθη πρακτική, η επιγραφή βρίσκεται στον ανατολικό τοίχο, δίπλα στο τέμπλο του ναού, και το κείμενο αναπτύσσεται καθ' ύψος.

Η δούλη του Θεού Ασάνον το 1627 αφιερώνει μία τοιχογραφία της Παναγίας Οδηγήτριας στο τοξωτό υπέρθυρο της εισόδου της μονής των Εισοδίων «του Τσιατσαπά»²⁷ (Εικ. 5, 6). Ο ταπεινός χαρακτηρισμός

της πιθανότατα υποδεικνύει μια μοναχή, όπως μοναχές ήταν και οι υπόλοιπες δωρητρίες της ανακαινίσης του νάρθηκα του ίδιου ναού. Η γραπτή επιγραφή διακρίνεται με λευκά γράμματα επάνω στον πράσινο κάμπο της παράστασης εν είδει φορητής εικόνας.

Ακολουθούν τέσσερις τημητοτατη κέ εβγενέστατη αρχοντες που ανακαινίζουν με νέα τοιχογράφηση τον παλαιότερο ναό της Παναγίας στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων το 1634²⁸, όπως ο κληρικός Σεβαστὸς Κοτζῶπουλο, ο αδελφός του Θωμάς (Κοτζωπουλο), ο Ράλης Γηανάκη και ο Μανολής Πετήκο (Εικ. 7). Στον ίδιο ναό η Κόμνω δωρίζει χρηματικό ποσό 1.000 άσπρων και ο Γεράσιμος ένα αμπέλι δυναμικότητας 15 εργατών. Σε κατάστιχο κεφαλικού φόρου του έτους 1642 απαντούν ο Σεβαστός Κότση και ο Μανόλης Πέτκο²⁹, οι οποίοι πιστεύουμε ότι ταυτίζονται με τους προαναφερθέντες Σεβαστό Κοτζῶπουλο και Μανόλη Πέτηκο. Οι τέσσερις πρώτοι ανακαινιστές μπορούν να θεωρηθούν ως μεζόνες δωρητές, ενώ οι άλλοι δύο

Καστοριάς», *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), 35. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 44. Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος 2754, «Κώδιξ Μητροπόλεως Καστοριάς», φ. 3r.

²⁵ «Kostandin Rali» (*Maliyeden Müdevver Defterleri*, αριθ. 1523, σ. 4). Ευχαριστώ τον τουρκολόγο Φ. Κοτζαγεώργη για την πληροφορία.

²⁶ Π. Τσαμίσης, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, Αθήνα 1949, 182.

²⁷ Για την τοιχογραφία, βλ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 189. Για απόγραφο της επιγραφής, βλ. Ι. Σίσιου, *Επτά εκκλησίες της Καστοριάς*, Καστοριά 1995, 13.

²⁸ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 45.

²⁹ Ο πρώτος καταγράφεται στη συνοικία της Παναγίας του παπα-[_ _] και ο δεύτερος στη συνοικία του Μουξεβίχη (*Maliyeden Müdevver Defterleri*, αριθ. 1565, σ. 3, 4), η οποία γειτνιάζει άμεσα με τη συνοικία της Παναγίας των Αγίων Αναργύρων (την πληροφορία για το κατάστιχο και τη μετάφρασή του οφείλω στον τουρκολόγο Φ. Κοτζαγεώργη).

Εικ. 4. Ταξιάρχης «του Τσιατσαπά», κτητορική επιγραφή.

ως ελάχιστονες, ωστόσο τα ονόματα όλων αναφέρονται στο γραπτό πλαίσιο της ίδιας κτητορικής επιγραφής, η οποία βρίσκεται στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, στο υπέρθυρο της εισόδου.

Το 1639 με δαπάνες του τιμητάτου άρχοντου κιο Θομάνος κτίζεται και τοιχογραφείται ο Άγιος Νικόλαος στη συνοικία της Ελεούσας³⁰ (Εικ. 8). Ο κυρ Σίνος Πουρίλα συμβάλλει στην παραπάνω χορηγία. Πιθανότατα ταυτίζεται με τον κυρ Σίνο Μπουρίλα που αναφέρεται ως δωρητής στον Κώδικα της Μητροπόλεως Καστορίας³¹. Η επιγραφή βρίσκεται στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, στο υπέρθυρο της εισόδου.

³⁰ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 47-48.

³¹ ΕΒΕ 2754, «Κώδιξ Μητροπόλεως Καστορίας», ό.π. (υποσημ. 24), φ. 1γ.

Δύο μοναχές, η δούλη του Θεού Ευπραξία (Επραξία) και η δούλη του Θεού Συγκλητική (Σηγκλητική), μαζί με τον εφημέριο κυρ Παπακυραζή, αφιερώνουν, το 1651, την εξωτερική τοιχογραφία του νάρθηκα της βυζαντινής μονής του Αγίου Γεωργίου του Βουνού της συνοικίας Βαρλαάμ³². Η επιγραφή βρίσκεται στην εξωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, στο υπέρθυρο της εισόδου, και αναφέρεται αποκλειστικά στη συγκεκριμένη τοιχογραφία.

Ο ευγενέστατος και εκλαμπρότατος άρχων Κυρίτζης Δημήτρης, γιος του Κυρίτζη Κότζη, ο οποίος ήταν γιος του Σετζηρίπα, ανακαινίζει και τοιχογραφεί τον επίσης βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη της συνοικίας Βαρλαάμ το 1654 (Εικ. 9). Στη χορηγία γίνεται και ανώνυμη αναφορά στη μητέρα του³³. Ο Δημήτρης Κυρίτζης, που πιθανώς ταυτίζεται με τον Δήμο Κυρίτζη των εκκλησιαστικών εγγράφων, υπήρξε σημαντικός ευεργέτης, πατέρας του ονομαστού άρχοντα Γεωργίου Κυρίτζη και ένας από τους πλέον προβεβλημένους καστοριανούς άρχοντες³⁴. Στην επιγραφή γίνεται αναφορά στο γενεαλογικό δένδρο των Κυρίτζηδων με τα πατρωνυμικά σε γενική πτώση, σε ένδειξη ευγενούς καταγωγής. Ο παπα-Κυριαζής που μνημονεύεται με το αξίωμα του δευτεραίου Καστορίας, ταυτίζεται με τον Παπακυραζή του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και πιστεύουμε ότι είναι το ίδιο πρόσωπο που αναφέρεται στο φορολογικό κατάστιχο του 1642 και είναι καταγεγραμμένος στη συνοικία Βαρλαάμ³⁵, στην οποία ανήκουν τόσο η μονή του Αγίου Γεωργίου του Βουνού όσο και ο ναός του Αγίου Νικολάου, όπου εφημέρευε ο ίδιος το 1651 και το 1654 αντίστοιχα. Πρόκειται για τη μοναδική από τις εξεταζόμενες επιγραφές που είναι γραμμένη σε ξύλινο φορέα, προσηλωμένο στο τέμπλο του ναού.

Η τιμιωτάτη αρχόντισσα Άνα ή Ασάνα, θυγατέρα του Θοδωρή, χωρίς αναφορά του ονόματος του συζύγου, ανακαινίζει την Παναγία στη συνοικία του Μουζεβίκη το 1654. Ο ναός υπήρξε καθολικό μονής. Στον ίδιο ναό η Θεοφανώ και ο Αργυρός δωρίζουν ακίνητη

³² Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 49-50.

³³ Ό.π., 50.

³⁴ Ό.π., 51.

³⁵ *Maliyeden Müdevver Defterleri*, αριθ. 1565, σ. 2 (την πληροφορία για το κατάστιχο και τη μετάφρασή του οφείλω στον τουρκολόγο Φ. Κοτζαγεώργη).

Εικ. 5. Εισόδια «του Τσιατσαπά», δυτικός τοίχος, εξωτερική τοιχογραφία.

περιουσία και χρηματικό ποσό: ένα αμπέλι και 1.000 άσπρα για τη συντήρηση της εκκλησίας και, επιπλέον, κρασί³⁶. Η επιγραφή βρίσκεται στον δυτικό τοίχο του

³⁶ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 52-53. Η κτητορική επιγραφή του ναού είναι καλυμμένη από σύγχρονη ξυλοκατασκευή και η ανάγνωσή της στηρίζεται σε παλαιότερο απόγραφο του Ν. Μουτσόπουλου (Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, 100, αριθ. 263).

κυρίως ναού, στο υπέρθυρο της εισόδου, αλλά είναι καλυμμένη από νεότερη ξυλοκατασκευή.

Ο ευλαβέστατος εν ιερεύσι [παπά κυρ Γε]ώργιος και σακε[λάριος] μαζί με τον γιο του Δημήτριο, τον πατέρα του Ράλη, την ανώνυμη μητέρα του και τη σύζυγό του, πρεσβυτέρα Μαλήνα, χτίζουν και τοιχογραφούν τον νάρθηκα της Παναγίας στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων το 1657³⁷ (Εικ. 10). Είναι πολύ πι-

³⁷ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 54-56.

Εικ. 6. Εισόδια «του Τσιατσαπά», η επιγραφή της δωρητήριας (λεπτομέρεια).

θανό ο κτήτορας να ταυτίζεται με τον παπά Γιώργη που εντοπίζεται σε φορολογικό κατάστιχο του 1642³⁸. Η επιγραφή βρίσκεται στον νότιο τοίχο του νάρθηκα, δεξιά της εισόδου.

Τέλος, η *τιμιωτάτη αρχόντισσα Θεωλόγινα* και ο σύζυγός της *Πέτζης*, ανακαινίζουν με τοιχογράφηση τον προϋφιστάμενο, από τον 15ο αιώνα, ναό του Αγίου Νικολάου στη συνοικία του Μουζεβίκη το 1663³⁹ (Εικ. 11). Το μέγεθος του ναού με τον εν είδει λιτής νάρθηκα υποδηλώνει δαπανηρή δωρεά. Η ίδια απαντά και σε άλλη δωρεά στον *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστορίας* ως «Θεολογίνα αρχόντισσα του κυρ Πέρτζου»⁴⁰. Η επιγραφή βρίσκεται στον ανατολικό νότιο τοίχο του νάρθηκα, στο υπέρθυρο της εισόδου.

Από τα 32 πρόσωπα που σχετίζονται με τον θεσμό

της χορηγίας και της δωρεάς, οι δέκα δρουν στην πρώτη τριακονταετία του 17ου αιώνα, ενώ οι υπόλοιποι 22 στη δεύτερη. Η προοδευτική αύξηση της ανακαινιστικής δραστηριότητας που διαπιστώνεται, συμβαδίζει με την οικονομική ευμάρεια και την εξωστρέφεια της πόλης, η οποία παραγωγικά και εμπορικά τεκμηριώνεται και από την αλληλογραφία της εποχής⁴¹.

Η κοινωνική θέση των δωρητών και οι επιφανέστερες αρχοντικές οικογένειες

Όλες οι επιγραφές βρίσκονται σε περιβλεπτες θέσεις, όπως στο υπέρθυρο της εισόδου, είτε του κυρίως ναού είτε του νάρθηκα, ή έξω από το ιερό βήμα και σε ύψος προσιτό στον θεατή. Η κλίμακα της γραφής είναι επίσης περιοπτη, ώστε το περιεχόμενο να γίνεται εύκολα αντιληπτό στον εισερχόμενο. Στα κείμενα δίνεται έμφαση στην κοινωνική θέση των δωρητών και στις ιδιότητές τους που ποικίλλουν. Τα παραπάνω, σε συνάρτηση με το περιεχόμενο των επιγραφών, αναδεικνύουν κυρίως τον ιδιωτικό και οικογενειακό χαρακτήρα κάθε ναού, που πολύ πιθανόν βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με την οικία του δωρητή.

Η κοινωνική διαβάθμιση είναι σαφής ακόμη και μεταξύ των αρχόντων, οι οποίοι απάρτιζαν τους ντόπιους αστούς της πόλης, και αυτό αποτυπώνεται στους τίτλους και τους επιθετικούς προσδιορισμούς⁴². Οι πιο διακεκριμένοι χαρακτηρίζονται «τιμιώτατοι», «εντιμιώτατοι», «ευγενέστατοι», «πανευγενέστατοι» ή «εκλαμπρότατοι», ενώ άλλοι συνοδεύονται απλώς από το προσδιοριστικό «κυρ». Ορισμένοι δωρητές είχαν τη δυνατότητα να προβαίνουν σε ατομική χορηγία, όπως οι Ράληδες, ο Θωμάς Σαραντη(νός) και ο Δημήτριος Κυρίτζης. Άλλοι κατέφευγαν στην ομαδική χορηγία, όπως στην περίπτωση της Παναγίας στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων, όπου τέσσερεις *τημηοτατη κῆ εβγενέστατη αρχοντες* από κοινού προχωρούν σε ομαδική δωρεά, δεχόμενοι παράλληλα και τη συμ-

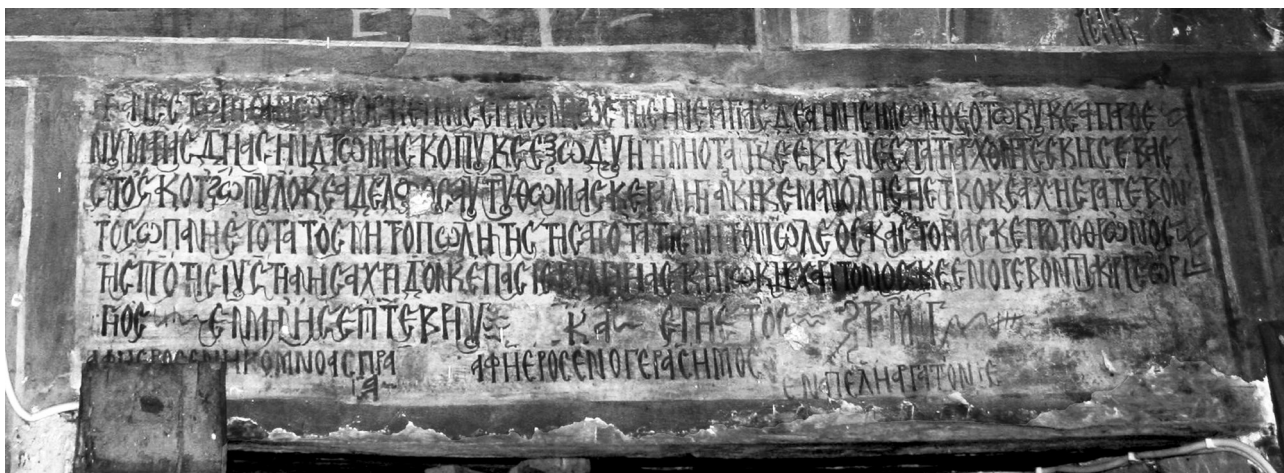
³⁸ «para Yorgi» (*Maliyeden Müdevver Defterleri*, αριθ. 1523, σ. 7). Ευχαριστώ τον συνάδελφο Φ. Κοτσαγεώργη για την πληροφορία.

³⁹ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 56.

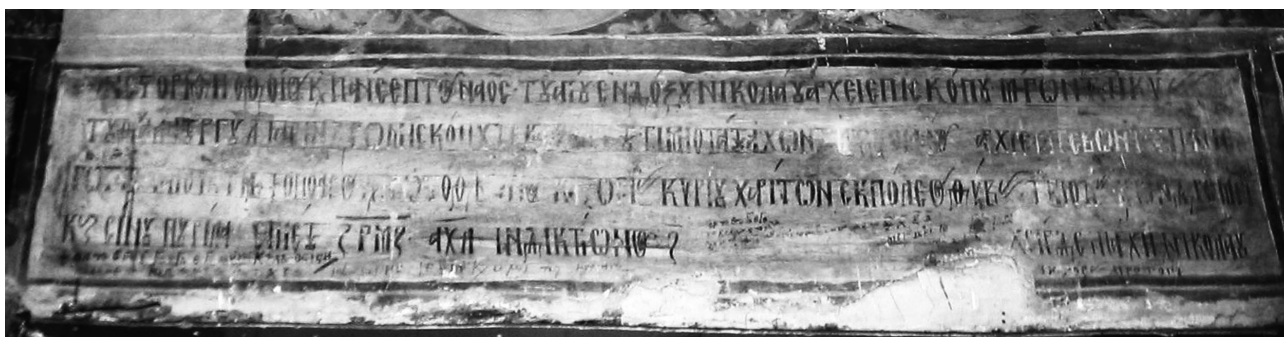
⁴⁰ EBE 2754, «Κώδιξ Μητροπόλεως Καστορίας», ό.π. (υποσημ. 24), φ. 1γ.

⁴¹ Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, ό.π. (υποσημ. 12), 209-218, 233-235, 237-242, 246, 255, 256-259, όπου δημοσιεύονται επιστολές καστοριανών εμπόρων και ονόματα άλλων Καστοριανών εγκατεστημένων στη Βενετία.

⁴² Για τη χρήση των τίτλων, βλ. Drakopoulou, «Les “honorable archontes”», ό.π. (υποσημ. 11), 269.

Εικ. 7. Παναγία συνοικίας Αγίων Αναργύρων, κτητορική επιγραφή.

Εικ. 8. Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Θωμάνου, κτητορική επιγραφή.

βολή άλλων δύο προσώπων, των οποίων η καταγωγή δεν προσδιορίζεται.

Στις περιπτώσεις των δύο σημαντικότερων οικογενειών, Ράλη και Κυρίτζη, γίνεται αναφορά των πατρωνυμικών και των προγόνων τους, ώστε να προβάλλουν το γενεαλογικό τους δένδρο καλύπτοντας έως και ενάμιση αιώνα συνολικά. Οι Ράληδες/Ράλιδες φαίνεται πως κατείχαν πολύ σημαντική θέση στην κοινωνία της Καστοριάς του 17ου αιώνα. Βέβαια, η συχνότητα χρήσης του ονόματος και ο τρόπος απόδοσής του δημιουργεί σύγχυση ως προς το αν είναι βαπτιστικό όνομα ή οικογενειακό, καθώς απαντά στην ονομαστική και στη γενική πτώση και ως πατρωνυμικό⁴³. Παρατηρείται, ωστόσο, ότι και στον Κώδικα της

Μητροπόλεως Καστοριάς υπάρχει ποικιλία τρόπων παράθεσης των ονομάτων εν γένει⁴⁴. Ως οικογενειακό όνομα παραπέμπει στον βυζαντινό οίκο των Ραούλ/Ράλη από την Κωνσταντινούπολη, που διεσπάρησαν μετά την Άλωση. Μέλη της απαντούν από τον 11ο έως και τον 18ο αιώνα τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και

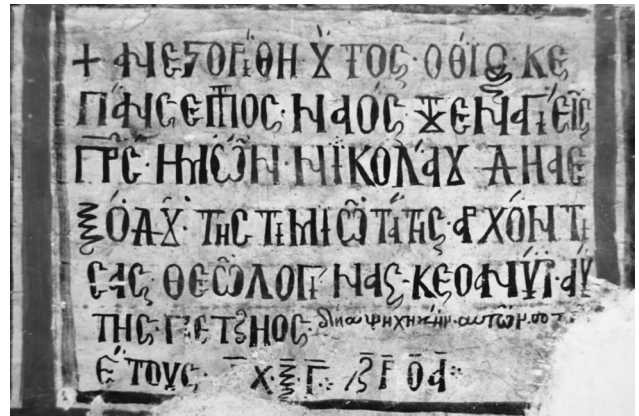
λεως Καστοριάς, ό.π. (υποσημ. 6), 18, 22, 25, 31, 37, 38, 59, 62. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 44.

⁴⁴ Στον Κώδικα Μητροπόλεως Καστοριάς τα ονοματεπώνυμα παρατίθενται ως εξής: α) το βαπτιστικό όνομα προηγείται του οικογενειακού σε ονομαστική πτώση, β) το αντίστροφο, γ) το βαπτιστικό ακολουθείται από το έναρθρο ή άναρθρο πατρωνυμικό σε γενική πτώση, δ) το βαπτιστικό ακολουθείται από ολόκληρο το ονοματεπώνυμο του πατέρα σε γενική πτώση [Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6), 24, 26-27, 28, 29, 32-33, 37, 58-59, 61-62].

⁴³ Βλ. παραδείγματα στο: Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπό-*

Εικ. 9. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη, κτητορική επιγραφή.

Εικ. 11. Άγιος Νικόλαος της αρχόντισσας Θεολογίνας, κτητορική επιγραφή.

Εικ. 10. Παναγία συνοικίας Αγίων Αναργύρων, νάρθηκας, κτητορική επιγραφή.

εκτός αυτού⁴⁵, ενώ η μετάπτωση του ονόματος από Ραούλ σε Ράλης/Ράλις παρατηρείται κυρίως από τον 15ο αιώνα και εξής⁴⁶. Σχέση των Ράληδων/Ράλιδων με την Καστοριά δεν προκύπτει από άλλες πηγές πέρα

⁴⁵ PLP 5, Βιέννη 1981, αριθ. 10016, 10017. PLP 7, Βιέννη 1985, αριθ. 17791. PLP 10, Βιέννη 1990, αριθ. 24054-24066, 24095-24140. Για την ετυμολογία, την εξέλιξη του οικογενειακού ονόματος και τα μέλη της οικογένειας διαχρονικά έως τον 19ο αιώνα, βλ. Α. Χ. Χατζής, *Οι Ραούλ, Ραλ, Ράλαι (1080-1800)*, Kirchain 1909.

⁴⁶ Χατζής, *Οι Ραούλ*, ό.π. (υποσημ. 45), 61 κ.ε.

από τις εξεταζόμενες επιγραφικές μαρτυρίες και τα εκκλησιαστικά βιβλία της πόλης⁴⁷. Ο τίτλος «πανευγενέστατος» για τον Κωνσταντίνο Ράλι παραπέμπει σε βυζαντινό τιμητικό τίτλο και βρίσκει το αντίστοιχό του στον τίτλο των αρχόντων Νετζάδων του 13ου αιώνα στην κτητορική επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς⁴⁸ και των Μουζάκηδων στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη το 1383/4⁴⁹. Ο Κωνσταντίνος Ράλις χαρακτηρίζεται επιπλέον και «εντιμώτατος», επίθετο που συνόδευε τους εν γένει τιτλούχους στο Βυζάντιο⁵⁰.

Σαφέστερες είναι οι πληροφορίες για την οικογένεια Κυρίτζη. Ο Δημήτρης Κυρίτζης της επιγραφής του Αγίου Νικολάου είναι πατέρας του ευεργέτη Γεωργίου Κυρίτζη, ο οποίος διέμενε στη Βενετία και ίδρυσε το 1714 το Ελληνικό Φροντιστήριο της Καστοριάς, το οποίο και συντηρούσε παράλληλα με τους υποτρό-

⁴⁷ Πλούσια πληροφόρηση υπάρχει για έναν Κωνσταντίνο Ράλι που έζησε έως τα τέλη του 16ου αιώνα στη Βενετία και είχε απώτερη καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη [Χατζής, *Οι Ραούλ*, ό.π. (υποσημ. 45), 66-69].

⁴⁸ Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 5), 67, 85-86.

⁴⁹ Ν. Παζαράς, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2013, 29, 34.

⁵⁰ Έντιμοι (honestiores) (Κ. Ε. Πλακογιαννάκης, *Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο. Εθιμοτυπία, διοίκηση, στρατός*, Θεσσαλονίκη 2001, 23).

φους μαθητές του⁵¹. Με αυτόν τον τρόπο εκδηλώνεται το ενδιαφέρον των αρχόντων της Καστοριάς για τη μόρφωση των νέων της πόλης, στο πλαίσιο ενός διαμορφωμένου αστικού περιβάλλοντος που δέχεται τις πρώτες επιδράσεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού⁵².

Το οικογενειακό όνομα Κυρίτζης φέρει κατάληξη δηλωτική βυζαντινής καταγωγής (-ίτζης)⁵³. Ως όνομα γένους βυζαντινής οικογένειας εμφανίζεται ήδη από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα⁵⁴. Με μια σύνθετη μορφή του ονόματος απαντά ένα εξέχον πρόσωπο, ο Απόκανκος Δημήτριος Κυρίτζης, από το 1446 έως το 1488 σε υψηλές θέσεις: άρχοντας στην Αδριανούπολη (1453-1456), γραμματέας στην υπηρεσία του Μεχμέτ Β΄ μετά το 1456 και άτομο με μεγάλη επιρροή και προσφορά στο οικογενειακό πατριαρχείο έως το 1488, οπότε και χρονολογείται η τελευταία αναφορά του ονόματος⁵⁵. Μια πιθανή μακρινή σύνδεση της μεταβυζαντινής αρχοντικής οικογένειας της Καστοριάς με την αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης, πριν και μετά την Άλωση, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί. Επιπλέον, οι χαρακτηρισμοί «ευγενέστατος» και «εκλαμπρότατος» στην κτητορική επιγραφή δηλώνουν αριστο-

κρατική προέλευση, οικονομική επιφάνεια αλλά και διατήρηση βυζαντινών τιμητικών τίτλων⁵⁶. Οι τίτλοι συνάδουν και με τη συμμετοχή μελών της οικογένειας Κυρίτζη στα κοινά, στοιχείο που επιβεβαιώνεται στον *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστοριάς* από το έτος 1669 και εξής⁵⁷ αλλά και από όσα προαναφέρθηκαν για τη δραστηριότητά τους στα εκπαιδευτικά πράγματα της πόλης.

Η περίπτωση του *τημνοτάτου άρχω κηρ Θου(ά) Σαραντ(η)* ή ορθότερα, κατά την άποψή μας, Σαραντ(ινού) παραπέμπει ως όνομα στη βυζαντινή οικογένεια των Σαραντηνών, οι οποίοι ανήκαν στην αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης του 15ου αιώνα και εγκατέλειψαν την Πόλη μετά την Άλωση⁵⁸. Γόνιοι της ή άλλοι συνεπώνυμοι Σαραντηνοί εντοπίζονται σε ποικίλα κοινωνικά στρώματα, όπως πάροικοι, ιερείς, μοναχοί, γαιοκτήμονες, αξιωματούχοι, ένας μητροπολίτης και ένας πατριάρχης, και απαντούν ιδιαίτερα στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 16ο αιώνα, όπως στις Σέρρες, το Ροδολίβος, τη Χαλκιδική, τον Άθω, τα Κριτζιανά, τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και τη μονή Προδρόμου⁵⁹. Στην Καστοριά μαρτυρούνται ο Μανολάκης Σαραντινός σε οθωμανικό έγγραφο του 1487, με αφορμή τη μεταβίβαση ενός ναού στην κυριότητά του⁶⁰, και ο Δημήτρης Σαραντινός σε πράξη του *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστοριάς* του 1682⁶¹.

Η τάση διατήρησης και διαιώνισης βυζαντινών ονομάτων είτε ως οικογενειακών είτε ως βαπτιστικών παρατηρείται και στην περίπτωση της άγνωστης από αλλού δωρήτριας Κόμνωσ στην Παναγία της συνοικίας των Αγίων Αναργύρων. Το βυζαντινοπρεπές όνομα Κόμνω, δηλαδή Κομνηνή, είναι σε χρήση στην Καστοριά στον 16ο και τον 17ο αιώνα⁶².

⁵¹ EBE 2754, «Κώδιξ Μητροπόλεως Καστοριάς», ό.π. (υποσημ. 24), φ. 5r. Γ. Κουρνούτος, «Σχολεία τής Τουρκοκρατούμενης Καστοριάς», *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου*, Αθήνα 1953, 444-445. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Καστορία», *ΘΗΕ* 7, Αθήνα 1965, 401. Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6), 42-43. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 51, 57. Π. Ζάπτας, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγοι της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριά 1996, 12-16.

⁵² Π. Κιτρομηλίδης, «Εστίες του Διαφωτισμού στη Μακεδονία», *Νέα Εστία*, τ. 132B (Χριστούγεννα 1992), 53-59, όπου διαπιστώνεται ότι οι πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας Κοζάνη, Καστοριά και Σιάτιστα ήταν το επίκεντρο των νέων πνευματικών φαινομένων, του εκσυγχρονισμού και της εκκοσμίκευσης της πνευματικής ζωής.

⁵³ Για την κατάληξη βυζαντινών ονομάτων σε -ίτσης, -ίτζης, βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, 100 σημ. 170.

⁵⁴ Στη Λέσβο και στην Καλαβρία (*PLP* 6, Βιέννη 1983, 99, αριθ. 14065, 14066).

⁵⁵ *PLP* 1, Βιέννη 1976, 110, αριθ. 1184. Για τον Απόκανκο Δημήτριο Κυρίτζη, βλ. και Χ. Πατρινέλης, «Κυριακός ο Άγκωνίτης. Ήδηθεν ύπηρεσία του εις τήν αύλην του σουλτάνου Μωάμεθ του Πορθητού και ο χρόνος του θανάτου του», *ΕΕΒΣ* 36 (1968), 159-160, όπου αναφέρεται ως ένας από τους προκρίτους της Κωνσταντινούπολης.

⁵⁶ Ειδικά το επίθετο «εκλαμπρότατος» (*illustrus*) χαρακτηρίζει τους συγκλητικούς [βλ. Πλακογιαννάκης, *Τιμητικοί τίτλοι*, ό.π. (υποσημ. 50), 85].

⁵⁷ Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6), 21, 56-58.

⁵⁸ Για τους Σαραντηνούς, βλ. Ι. Α. Ναυπλιώτη-Σαραντηνού, «Σαραντηνοί - Βυζάντιο - Νάξος. Η πορεία μίας οικογένειας μέσα στους αιώνες», *Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988), 57-74.

⁵⁹ *PLP* 10, Βιέννη 1990, 180-185 αριθ. 24883-24916.

⁶⁰ Κοτζαγεώργης, *Πρώμη οθωμανική πόλη*, ό.π. (υποσημ. 3), 146.

⁶¹ Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6), 62.

⁶² Τσαμίσης, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, ό.π. (υποσημ. 26),

Κληρικοί και μοναχοί δωρητές και γυναίκες δωρήτριες

Οι μοναχοί και οι κληρικοί δεν λείπουν από τις δωρεές είτε αυτόνομα είτε σε συνεργασία με άλλους. Ειδικά στα δύο γυναικεία μοναστήρια, τα Εισόδια «του Τσιατσάπα» και τον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, οι μοναχές συμμετέχουν οικονομικά στην τοιχογράφηση τους, ενώ τον νάρθηκα της Παναγίας των Αγίων Αναργύρων ανακαινίζει μαζί με την οικογένειά του ο παπα-κυρ-Γεώργιος, που κατείχε το υψηλό αξίωμα του σακελλάριου της μητρόπολης Καστοριάς⁶³.

Η γυναικεία παρουσία αναδεικνύεται σε μεγάλο ποσοστό με ποικίλους τρόπους. Από τις 12 επιγραφικές μαρτυρίες, οι δέκα αναφέρουν άμεση ή έμμεση γυναικεία συμμετοχή στη χορηγία. Δεκαπέντε γυναίκες τεκμηριώνονται, από τις οποίες οι 11 αναφέρονται επωνύμως, ενώ οι τέσσερις προσδιορίζονται ανώνυμα με την ιδιότητά τους ως μητέρων ή συζύγων των χορηγών. Σε δύο παραδείγματα οι «τιμιώτατες αρχόντισσες» Ασάνα και Θεολογίνα προεξάρχουν στη χορηγία και ακολουθούν οι αναφορές στα συγγενικά τους πρόσωπα. Στην περίπτωση της Ασάνας αυτή δεν αναφέρεται ως σύζυγος· συστήνεται ως θυγατέρα του Θεοδώρη, ενώ ακολουθεί μνεία των γονέων της στην αιώνια μνημόνευση των οικείων. Στην περίπτωση της *τιμιωτάτης αρχόντισσας Θεωλογίνας ο άνυρ αυτής Πέτσης* έπεται χωρίς να φέρει κάποιο προσδιοριστικό. Είναι πιθανό η Θεολογίνα να προερχόταν από κοινωνικά ανώτερη οικογένεια, καθώς και στον *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστοριάς* προσδιορίζεται η ίδια ως αρχόντισσα, ενώ ο σύζυγός της αναφέρεται απλώς ως «κυρ Πέρτζος»⁶⁴. Σε τρία παραδείγματα η γυναικεία

παρουσία στη χορηγία καταξιώνεται με την ιδιότητα της συζύγου του κτήτορα και μητέρας των παιδιών τους, όπως συμβαίνει με τις αρχόντισσες Θωμαή και Μποζή και την πρεσβυτέρα Μαλήνα. Η αναφορά στα παιδιά των χορηγών, επωνύμως ή ανωνύμως, υποδηλώνει τη σημασία τους στη συνέχιση του γένους.

Σε άλλη κατηγορία ανήκουν οι μοναχές που συμμετέχουν σε συλλογικές δωρεές με την αυτοτέλεια που τους παρέχει η θέση τους, όπως η Αναστασία και η Διονυσία, και ενίοτε χαρακτηρίζονται απλώς ως δούλες του Θεού, όπως η Ευπραξία και η Συγκλητική. Από τις μητέρες των δωρητών αναφέρονται ανώνυμα τρεις, η μητέρα του Δημήτρη Κυρίτζη, της Ασάνας και του ιερέα Γεωργίου, ενώ επώνυμα μνημονεύεται η Μαλήνα, που είναι μητέρα του ζωγράφου Νικολάου από το Λινοτόπι, όπως μας πληροφορεί η σχετική ενθύμηση. Ο ίδιος αναφέρει ανώνυμα και τη σύζυγό του με τον χαρακτηρισμό «κυρά μου». Άλλες τρεις γυναικείες παρουσίες τεκμηριώνονται με αφορμή την προσφορά ελασσόνων δωρεών, όπως η μοναχή Ασάνω που αφιέρωσε την εξωτερική τοιχογραφία με την Παναγία Οδηγήτρια στη γυναικεία μονή των Εισοδίων, η Κόμνω που δώρισε 1.000 άσπρα στην Παναγία των Αγίων Αναργύρων, και η Θεοφανώ που, μαζί με τον σύζυγό της, προέβη σε δωρεές κινητών και ακίνητων αγαθών στην Παναγία του Μουζεβίκη. Στην περίπτωση της Θεοφανούς αξίζει να αναφερθεί ότι μνημονεύεται πρώτη στην επιγραφή και έπεται ο σύζυγός της, ο Αργυρός. Συνεπώς, η παρουσία της γυναίκας στον θεσμό της δωρεάς, και μάλιστα με δημόσιο τρόπο, όπως είναι οι κτητορικές επιγραφές, είναι έντονη στην καστοριανή κοινωνία του 17ου αιώνα και δηλωτική της δυνατότητάς της να διαχειρίζεται και να διαθέτει αυτοβούλως τα περιουσιακά της στοιχεία⁶⁵.

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι στο αστικό περιβάλλον της Καστοριάς διαμορφώνεται μια δυναμική αναφορικά με τη θέση της γυναίκας, η οποία ενισχύεται και από τις πράξεις αστικής, οικογενειακής και οικονομι-

128-129. Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6), 28. Σχετικά με την επιβίωση οικογενειακών βυζαντινών ονομάτων βλ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό.π. (υποσημ. 2), 199-200.

⁶³ Για το αξίωμα του σακελλάριου, βλ. J. Dargrouzès, *Recherches sur les 'Οφφίκια de l'Église byzantine*, Παρίσι 1970, 310-314. Ε. Χατζηαντωνίου, «Οφφικιάλιοι των σεκρέτων της μητρόπολης και του μητροπολιτικού ναού της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντικά* 26 (2007), 103-106. Ε. Χατζηαντωνίου, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430*, Θεσσαλονίκη 2007, 233.

⁶⁴ ΕΒΕ 2754, «Κώδιξ Μητροπόλεως Καστοριάς», ό.π. (υποσημ. 24), φ. 1γ.

⁶⁵ Συγκριτικά και κατ' αναλογία με τη γυναικεία συμμετοχή στη χορηγία της παλαιολόγιας περιόδου, μπορεί να υποστηριχθεί ότι έχει σημειωθεί πρόοδος στην εξεταζόμενη εποχή. Για συγκριτικό υλικό, βλ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Δωρεές γυναικών στην υστεροβυζαντινή περίοδο», Μ. Παναγιωτίδη-Κεϊσόγλου (επιμ.), *Η γυναίκα στο Βυζάντιο* Λατρεία και τέχνη, Αθήνα 2006, 243-256.

κής φύσεως, που περιέχονται στον *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστορίας* και αφορούν στη διαχείριση προσωπικής περιουσίας και προίκας, οικογενειακών σχέσεων και διαζυγίων⁶⁶. Βέβαια, δεν υπάρχει θεσμική συμμετοχή της γυναίκας έξω από την οικογένεια και την Εκκλησία, αλλά η αυξανόμενη τιμή στο πρόσωπό της και η προβολή της είναι δηλωτικές των νέων κοινωνικών αξιών της εποχής.

Τα είδη των δωρεών

Πέρα από τις μεγάλες χορηγίες για ανέγερση ή ανακαίνιση ναών, διαπιστώνονται και μικρότερες δωρεές, σε κινητή και ακίνητη περιουσία και σε χρηματικά ποσά που εγγυώνται τη λειτουργία των εκκλησιών, την αμοιβή των ιερέων και την κάλυψη τυχόν μελλοντικών επισκευαστικών αναγκών. Στον ναό της Παναγίας των Αγίων Αναργύρων η προαναφερθείσα Κόμνω αφιέρωσε 1.000 άσπρα, ποσό υπολογίσιμο σε μια εποχή κατά την οποία αναφέρονται σπίτια αξίας 8.000 έως 12.000 άσπρων⁶⁷. Στον ίδιο ναό ο Γεράσιμος αφιέρωσε ένα αμπέλι, δηλαδή ακίνητη περιουσία που αφενός συνδέεται με την παραγωγή ενός είδους αναγκαίου για τις λειτουργικές ανάγκες της εκκλησίας και αφετέρου αναδεικνύει την τοπική παραγωγή κρασιού της Καστορίας, η οποία βρισκόταν αποκλειστικά στη δικαιοδοσία των χριστιανών. Παράλληλα, συνιστά ένδειξη κατοχής γαιών από τους χριστιανούς και αποτελεί στοιχείο του αγροτικού – παραγωγικού χαρακτήρα της πόλης με τα περιχώρα της⁶⁸. Αντίστοιχα, στην Παναγία του Μουζεβίκη παρατίθενται αναλυτικά οι δωρεές σε ακίνητα και κινητά που δώρισαν η Θεοφανώ και ο σύζυγός της Αργυρός: ένα αμπέλι, ένα

τουλούμι⁶⁹, μισό βαένι⁷⁰ και 1.000 άσπρα για τις ανάγκες της εκκλησίας και επιπλέον 100 άσπρα τον χρόνο για τον ιερέα, ώστε να τους μνημονεύει. Υπολείμματα της κτητορικής επιγραφής της εξωτερικής τοιχογραφίας του Αγίου Γεωργίου του Βουνού διασώζουν τις λέξεις *Επραξ.../... λουμ...*⁷¹, οι οποίες πιθανώς υποδεικνύουν ότι η μοναχή Ευπραξία αφιέρωσε στον ναό ένα τουλούμι. Οι αναφορές των επιγραφών σε χρηματικά ποσά, σε συνδυασμό με την πληθώρα των χρηματικών συναλλαγών που μαρτυρούνται στον *Κώδικα της Μητροπόλεως Καστορίας*, υποδεικνύουν μια αστική οικονομία που βασίζεται στο νομισματικό σύστημα.

Η αναλυτική παράθεση των δωρεών στις κτητορικές επιγραφές των ναών, οι οποίες συνιστούν ένα δημόσιο βήμα, αποκτά χαρακτηριστικά ανοιχτού συμβολαίου του δωρητή προς τον δωρεοδόχο και κατ' επέκταση δίνει το δικαίωμα του δημόσιου ελέγχου της πράξης και της επαλήθευσής της. Το κείμενο της κατεστραμμένης σήμερα μακροσκελούς επιγραφής του ναού της Παναγίας Ελεούσας, του 1552⁷², στην οποία αναφέρονται δωρεές σε σπίτια, περιβόλια, αμπέλια, μύλους, ιερά σκεύη, άμφια, σιτάρι, λάδι, κεριά και λιβάνι, συνιστά ένα πλήρες δείγμα ανάλογης πρακτικής. Οι δωρεές σε τρόφιμα συγκεκριμένων ειδών, η χρήση των οποίων ενέχει συμβολισμό, αποτελούσε έθος γνωστό στους κόλπους της Εκκλησίας ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ως πράξη εναγκαλιζόμενη όλα τα κοινωνικά στρώματα που μπορούν να προσφέρουν το ελάχιστο. Παράλληλα, ανάλογες προσφορές, πέρα από τις λειτουργικές ανάγκες της Εκκλησίας, συντελούν και στην ανακούφιση των οικονομικά ανήμπορων εκάστης ενορίας⁷³.

Σχετική με τη σκοπιμότητα των δωρεών και τον προορισμό των ναών είναι και η μνεία ορισμένων

⁶⁶ Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστορίας*, ό.π. (υποσημ. 6), σποράδην.

⁶⁷ Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστορίας*, ό.π. (υποσημ. 6), 32, 36.

⁶⁸ Η αφιέρωση χωραφιών και της αντίστοιχης παραγωγής τους είναι γνωστή πρακτική στις δωρεές της βυζαντινής υπαίθρου. Βλ. σχετικά S. Kalopissi-Verti, «Collective Patterns of Patronage in the Late Byzantine Village: the Evidence of Church Inscriptions», J.-M. Spieser – E. Yota (επιμ.), *Donation et donateurs dans le monde byzantin*, Παρίσι 2012, 129-130. Για την παραγωγή κρασιού και μούστου από τα αμπέλια της Καστορίας, βλ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό.π. (υποσημ. 2), 244.

⁶⁹ Το τουλούμι ήταν σάκκος από δέρμα ζώου και με αυτό μεταφέρονταν το κρασί ή το λάδι (βλ. Α. Δ. Σαχίνη, *Το καστοριανό γλωσσάρι*, Καστοριανή Εστία, Καστοριά 1996, 163).

⁷⁰ Το βαένι ήταν μεγάλο ξύλινο βαρέλι των κρασιών, του ξυδιού κ.λπ. [ό.π. (υποσημ. 69), 31].

⁷¹ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 49.

⁷² Τσαμίσης, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, ό.π. (υποσημ. 26), 127-129.

⁷³ Για την αρχαιότητα του θεσμού της δωρεάς τροφίμων, βλ. B. Caseau, «Autour de l'autel: le contrôle des donateurs et des donations alimentaires», Spieser – E. Yota (επιμ.), *Donation et donateurs*, ό.π. (υποσημ. 68), 47-57.

κτητορικών επιγραφών στο αιώνιο μνημόσυνο και στην αιωνία μνήμη των δωρητών και του περιβάλλοντός τους, για τα οποία, μάλιστα, προβλέπεται ειδική δωρεά. Κυρίως παρατηρείται στους ναούς που ήταν καθολικά αστικών μονυδρίων, όπως τα Εισόδια «του Τσιατσασπά» (και τον επηλύπον αρχόντο εονηαν η μνημη) και η Παναγία του Μουζεβίκη (Να μνημονεβουντε ι γονης αυτης ... / και να δοσουση του νερεο το χρονο άσπρα ρ' να μνημονεβουτε). Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι πολύ πιθανό οι ναοί να χρησιμοποιήθηκαν και ως χώροι ταφής των κτητόρων τους, αλλά, ελλείψει ανασκαφικής έρευνας, αυτό δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα.

Οι απεικονίσεις των δωρητών

Παρότι είναι πολυάριθμες οι επώνυμες αναφορές μελών της καστοριανής κοινωνίας του 17ου αιώνα στις κτητορικές επιγραφές, παρατηρείται η απουσία προσωπογραφικών αποδόσεων τους στους αντίστοιχους ναούς⁷⁴. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η ανδρική μορφή στον Ταξιάρχη Γυμνασίου, μονόχωρο βυζαντινό ναό που ανακαινίστηκε με τοιχογραφίες τον 17ο αιώνα, οι οποίες ανήκουν στην τρίτη φάση της ιστόρησής του. Ο ναός είναι ένας από τους αρχαιότερους μεσοβυζαντινούς της Καστοριάς⁷⁵, που χωροθετείται εντός της ακρόπολης και πολύ κοντά στην Παναγία Κουμπελίδικη, στη συνοικία Οικονόμου, όπου οι βυζαντινοί ναοί εξακολούθησαν να λειτουργούν και να ανακαινίζονται παράλληλα με την ανέγερση νέων⁷⁶. Στη φάση ανακαίνισής του τον 17ο αιώνα ο Ταξιάρχης κοσμήθηκε με τοιχογραφίες που διατηρήθηκαν στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού⁷⁷, στην κατώτερη ζώνη του

οποίου σώζεται η προσωπογραφία ενός ώριμου άνδρα με μουστάκι και κοντή καστανή τριγωνική γενειάδα⁷⁸ (Εικ. 12): φορά πλούσιο κυανό σαρίκι με λευκές ρίγες, άσπρο πουκάμισο, κλειστό κόκκινο επενδύτη με φαρδύ γιακά, γαλάζια τραχηλιά και φαρδιά κατακόρυφη παρυφή με μεγάλα κουμπιά. Διακρίνεται καθαρά το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος και αμυδρότερα το αριστερό να σταυρώνει κάτω από το δεξί. Από τη δεξιά παλάμη κρέμεται λευκό μαντήλι, το οποίο είναι πιο ευδιάκριτο στη φωτογραφία του Ορλάνδου του 1938 (Εικ. 13). Τα ενδύματά του προσιδιάζουν σε εκείνα των αρχόντων του 15ου αιώνα⁷⁹. Τα δύο σπάνια ενδυματολογικά χαρακτηριστικά, το σαρίκι και το μαντήλι στις παλάμες του δωρητή, αποτελούν στοιχεία δηλωτικά της κοινωνικής θέσης του και συνεπικουρούν στη χρονολόγηση της παράστασης.

Το σαρίκι δεν είναι γνωστό σε άλλες παραστάσεις κτητόρων, έως και τον 17ο αιώνα. Ειδικά το κυανό χρώμα του αποτελούσε υποχρεωτικό διακριτικό για τους χριστιανούς, όπως μαρτυρείται στις πηγές του 16ου και του 17ου αιώνα⁸⁰, και ως τύπος καλύμματος κεφαλής παραπέμπει στην ενδυμασία των Ελλήνων εμπόρων της Κωνσταντινούπολης⁸¹.

⁷⁴ Για το θέμα, βλ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 263-264.

⁷⁵ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς», *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), 379-380. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος -11ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, 395-398.

⁷⁶ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 26, 34. Για την υπόθεση ταύτισης της συνοικίας Οικονόμου με τη συνοικία Μεγαλοκονόμου, βλ. Κοτζαγεώργης, *Πρώιμη οθωμανική πόλη*, ό.π. (υποσημ. 3), 146.

⁷⁷ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 99-100, 206, 231-232, 258-260.

⁷⁸ Α. Κ. Ορλάνδος, «Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς», *ΑΒΜΕ Δ'* (1938), 164-165, εικ. 113 (όπου αναφέρει τον εικονιζόμενο ως δεύτερο κτήτορα). Βλ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 263-264.

⁷⁹ Στις εξωτερικές νεοκλασικές προσωπογραφίες του Ταξιάρχη Μητροπόλεως [Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450)*, Θεσσαλονίκη 2016, 61-62, εικ. 26 και σχ. 7 στη σ. 61], στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη Αχρίδας, στο Leskoec, στο Dragalevci, στη Matka (G. Subotic, *Ohridska slikarska skola XV veka*, Αχρίδα 1980, εικ. 54, 67, 84, 105).

⁸⁰ Γαλάζιο σαρίκι φορούσαν οι χριστιανοί, κίτρινο οι Εβραίοι και λευκό οι Τούρκοι [Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, ό.π. (υποσημ. 12), 16 σημ. 2, 176 σημ. 2]. Το 1619-1620 εκδόθηκε σουλτανικό φερμάνι του Οσμάν Β', με το οποίο επιβάλλονταν ορισμένες απαγορεύσεις στους μη μουσουλμάνους, μεταξύ των οποίων και το να μην καλύπτουν το κεφάλι τους με τουρμπάνι [*Turski dokumenti za istorijata ha makedonskiot narod (1607-1699)*], I, Σκόπια 1963, 43-44, αριθ. 27]. Εκ των πραγμάτων φαίνεται πως η απαγόρευση δεν είχε μακροχρόνια ισχύ, αλλά είναι πολύ πιθανό να δικαιολογεί την εξαιρετική σπανιότητα ανάλογων παραστάσεων στους ναούς.

⁸¹ Α. Βακαλόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *ΙΕΕ*, I, Αθήνα 1974, εικ. σ. 49, εικ. σ.

Εικ. 12. Ταξιάρχης Γυμνασίου, παράσταση δωρητή.

Το μαντήλι που βαστά ο δωρητής, είναι ενδεικτικό της αρχοντικής καταγωγής του. Κατά κανόνα, στην εικονογραφία του 14ου και 15ου αιώνα απεικονίζεται περασμένο στη ζώνη των ευγενών και των αξιωματούχων⁸², και σε λίγες περιπτώσεις αυτός που το φέρει,

είτε ακουμπά το χέρι του επάνω του είτε το πιάνει⁸³, στοιχείο που συνεχίζεται και στον 17ο αιώνα⁸⁴. Το

Météores (1483), 278, 295 σημ. 53, 54] παραθέτει παραδείγματα κυρίως της μνημειακής ζωγραφικής.

⁸³ Στο Lesnovo ο Ιωάννης Λίβερρος περνά ανάμεσα από τα δάχτυλά του το μαντήλι που στερεώνεται στη ζώνη του (G. Millet – T. Velmans, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, IV, πίν. 26.53, Ν. Διονυσόπουλος, *Πορτρέτα κοσμικών δωρητών στην εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Όρους (14ος – αρχές 16ου αι.)* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Β', Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2012, εικ. 53. S. Gabelic, «Nouvelle donnée sur le titre de sébastocrator Jovan Oliver et la datation de la peinture du naos de Lesnovo», *Zograf* 11 (1980), εικ. 11.

⁸⁴ Το 1645 στον ναό των Αγίων Αποστόλων Μολυβδοσκεπέστου

51. Ο ίδιος, «Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», ό.π., εικ. σ. 175.

⁸² Για το μαντήλι στην αρχοντική ενδυμασία και σχετικά παραδείγματα, βλ. M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th centuries)*, Leiden – Βοστώνη 2003, 66, 332, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 341. Η Ε. Ν. Georgitsoyanni [*Les peintures murales du Vieux Catholicon du monastère de la Transfiguration aux*

κράτημα της ζώνης, στην οποία στερεώνεται μαντήλι, χαρακτηρίζει ορισμένες απεικονίσεις ευγενών ανδρών δωρητών, όπως στον Άγιο Νικόλαο της Psaca (μέσα 14ου αιώνα)⁸⁵. Άλλοτε το περασμένο στη ζώνη μαντήλι αποδίδεται σε μεγάλη κλίμακα, όπως στη νεκρική προσωπογραφία της Κοίμησης της Θεοτόκου Λογκανίκου⁸⁶. Το μαντήλι στη ζώνη χαρακτηρίζει επίσης την ενδυμασία στρατιωτικών αγίων-μαρτύρων με αρχοντική περιβολή, όπως στη μονή Μάρκο, στο Treskavac, στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων και αλλού⁸⁷. Ωστόσο, το επιδεικτικό κράτημα του μαντηλιού, είτε με τα χέρια σταυρωμένα είτε κατά τη χειρονομία της δέησης, συνιστά σπάνιο στοιχείο, γνωστό μόνο από λίγες μεταβυζαντινές κτητορικές παραστάσεις στη Βαλκανική, από τα τέλη του 16ου αιώνα και εξής, που απεικονίζουν αξιωματούχους τοπάρχες. Τα αρχαιότερα παραδείγματα εντοπίζονται στη Βλαχία και τη Μολδαβία: στη μονή Caluiu ο βοεβόδας Petru Cercel (1583-1585) βαστά επιδεικτικά μαντήλι και νόμισμα στον ίδιο ναό, στα τέλη του 16ου αιώνα, ο Mihail Viteazul βαστά μαντήλι με τα δύο χέρια του και ο γιος του, βοεβόδας Patrascu, μαζί με το μαντήλι στο δεξί χέρι του βαστά και υψωμένο σταυρό⁸⁸, ενώ επίσης ο Μιχαήλ ο Γενναίος βαστά μακρύ

Εικ. 13. Ταξιάρχης Γυμνασίου, παράσταση δωρητή, λήψη του Αναστασίου Ορλάνδου.

ο ένας από τους δύο κτήτορες ακουμπά το χέρι του στη ζώνη, στο σημείο όπου κρέμεται το μαντήλι του [Θ. Τσάμπουρας, *Τα καλλιτεχνικά εργαστήρια από την περιοχή του Γράμμου κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Ζωγράφοι από το Λινοτόπι, τη Γράμμοστα, τη Ζέρμα και το Μπουρμπουτσικό* (αδημ. διδακτορική διατριβή), II, Θεσσαλονίκη 2013, εικ. 134].

⁸⁵ D. Kotso, «La peinture murale en Macédoine jusqu'à la fin du XIVe siècle», *Le trésor artistique de la Macédoine*, Σκόπια 1984, εικ. σ. 170. Η ζώνη αποτελούσε διακριτικό ευγενείας και αξιώματος [Papani, *Reconstructing the Reality of Images*, ό.π. (υποσημ. 82), 65. Διονυσόπουλος, *Πορτρέτα κοσμικών δωρητών*, ό.π. (υποσημ. 83), 136].

⁸⁶ Τ. Παπαμαστοράκης, «Επιτύμβιες παραστάσεις κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1996-1997), 290.

⁸⁷ Για τη μονή Μάρκο, βλ. Cv. Grozdanov, «Iz ikonografije Markovog manastira», *Zograf* 11 (1980), 87-93. Για το Treskavac, βλ. Ο ίδιος, «Jesus Christ the King, Mother of God the Queen, Heavenly Hosts and Holy Warriors in the Frescoes of XIV and XV Century in Treskavac», *Patrimoine Culturel XII-XIII* (1985-1986), *Patrimoine Culturel et historique de la SR Macédoine XXIV*, Σκόπια 1988, 19 κ.ε. Για σχόλια και συγκεντρωμένα παραδείγματα, βλ. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής*, ό.π. (υποσημ. 79), 58 σημ. 173.

⁸⁸ St. Nicolaescu, «Documente dela Mihai Vodă Viteazul ca Domn

μαντήλι με τα δύο χέρια του⁸⁹. Ομοίως, και στη μονή της Sucevita ο κτήτορας, βοεβόδας Ιερεμίας Μοβίλα, κρατά στο δεξί χέρι σταυρό και μαντήλι (1595-1606)⁹⁰. Στην ίδια μονή, στο κεντητό κάλυμμα του τάφου του πρίγκιπα Συμεών Μοβίλα (1609), εικονίζεται ο νεκρός

al Terii Românești, al Ardealului și al Moldovei – 1600», *Revista Istoriei Archeologie si Filologia* XII, I-a (1911), πίν. 4.

⁸⁹ I. D. Stefanescu, *La peinture religieuse en Valachie et Transylvanie*, Texte – Album, Παρίσι 1930, 1932, 147, 151-152, πίν. 79.

⁹⁰ I. D. Stefanescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Album, Παρίσι 1928, πίν. LXXVIII. A. Stoleriu, «The relationship between the illumination votive portrait and mural portrait in moldavian art during 15th and 16th centuries», *European Journal of Science and Theology* 7/1 (2010) 54-55, εικ. 3 σ. 54.

Εικ. 14. Ταξιδάρχης Γυμνασίου, παράσταση δωροητή, επιγραφή.

με σταυρωμένα χέρια και μέσα από τις παλάμες υψώνεται σταυρός και κρέμεται μαντήλι⁹¹. Γεωγραφικά πλησιέστερα στην Καστοριά, στη μονή Σλίμνιτσας της Μεγάλης Πρέσπας (1607), ο νεκρός Κούπεν, γιος του τοπικού άρχοντα, βαστά μαντήλι με τα δύο χέρια του⁹². Ο συσχετισμός κυρίως με τα παραδείγματα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών παραπέμπει στην εν γένει επικοινωνία και τις σχέσεις της Καστοριάς με αυτές, με κορυφαία περίπτωση τον καστοριανό Γεώργιο Καστριώτη, ο οποίος έγινε μέγας κόμισος της Βλαχίας και διπλωμάτης στην αυλή του πρίγκιπα Κωνσταντίνου

⁹¹ Stefanescu, *L'évolution*, ό.π. (υποσημ. 90), πίν. XII.

⁹² K. Balabanov, «L'art macédonien au bas moyen âge», *Le trésor artistique de la Macédoine*, ό.π., (υποσημ. 85), εικ. σ. 228, 230.

Μπασσαράμπα-Μπραγκοβεάνου και στη συνέχεια ιδρυτής της ιεράς εκκλησιαστικής σχολής της Καστοριάς, το 1705, εξασφαλίζοντας για τη λειτουργία της χρηματικό ποσό που είχε αποθέσει στο θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου Βενετίας⁹³. Συνεπώς, ο εξεταζόμενος κτήτορας, αφενός με την επίδειξη του μαντηλιού τονίζει την ευγενική καταγωγή του, αφετέρου με το σαρίκι παραπέμπει στην προνομιακή θέση του στην κοινωνία της οθωμανοκρατούμενης Καστοριάς.

Ωστόσο, παρατηρήθηκε και συσχετισμός με ορισμένες νεκρικές προσωπογραφίες, από τις οποίες δεν λείπει το επιδεικτικό κράτημα του μαντηλιού με τα δύο χέρια. Η αφιέρωση του ναού στον ψυχοπομπό Ταξιάρχη Μιχαήλ, ο οποίος εικονίζεται έξω από το τέμπλο στη θέση του πάτρωνα αγίου και στην ίδια ζώνη με τον κτήτορα⁹⁴, σε συνδυασμό με την απεικόνιση του αγίου Αθανασίου⁹⁵, αλλά και του δωροητή σε ισοκεφαλία με τους αγίους και με σταυρωμένα τα χέρια στο στήθος, καθιστούν πιθανές τόσο την απεικόνιση του τελευταίου ως κεκοιμημένου όσο και την ταφή του στον ναό. Στον νάρθηκα υπάρχουν δύο πλευρικά αρκοσόλια και πιθανώς υπήρχε και τρίτο στον δυτικό τοίχο, τα οποία διανοίχθηκαν για να φιλοξενήσουν οικογενειακούς τάφους⁹⁶. Συνεπώς, η ανακαίνιση του ναού, η απεικόνιση του κτήτορα και πιθανώς η ταφή του σε αυτόν υποδεικνύουν και την αρχική κατοικία του μέσα στην ακρόπολη⁹⁷. Από τα οθωμανικά φορο-

⁹³ Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, ό.π. (υποσημ. 12), 467-471. Τσαμίσης, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, ό.π. (υποσημ. 26), 72-73, 74-78. Μ. Παϊσίδου, «Οι παλαιότερες φάσεις τοιχογράφησης της Παναγίας συνοικίας Μουξεβίκη στην Καστοριά και η εξέλιξη της τοπικής εικονογραφικής παράδοσης», *Μακεδονικά* 31 (1997-1998), 135-136. Για την προσωπικότητα και δράση του Γεωργίου Καστριώτη, βλ. Α. Ε. Καραθανάσης, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 2010², 87, 98 σημ. 5, 160, 175-178.

⁹⁴ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 198.

⁹⁵ Μεταξύ του αρχαγγέλου Μιχαήλ και του κτήτορα μεσολαβούν οι άγιοι Νικόλαος, Αθανάσιος, Αντώνιος και Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης [βλ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 206, 231-232].

⁹⁶ Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 75), 395-396. Η Δρακοπούλου διατυπώνει την υπόθεση ότι ο Ταξιάρχος Γυμνασίου αποτελούσε χώρο ταφής κληρικών ή λαϊκών κατά τη βυζαντινή περίοδο [*Η πόλη της Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 5), 24].

⁹⁷ Για τον ιδιωτικό χαρακτήρα του ναού, ο Τσαμίσης δίνει την

λογικά κατάστιχα γνωρίζουμε ότι στα μέσα του 15ου αιώνα υπήρχαν στην Καστοριά 12 χριστιανοί καστροφύλακες, οι οποίοι πλήρωναν μόνο τον κεφαλικό φόρο και απαλλάσσονταν από τους έκτακτους⁹⁸. Ορισμένοι έφεραν βυζαντινά οικογενειακά ονόματα, μεταξύ των οποίων ένας Ραδηνός και δύο Συναδηνοί⁹⁹. Προοδευτικά στον 16ο αιώνα οι χριστιανοί καστροφύλακες μειώθηκαν αρχικά σε τρεις και στη συνέχεια σε δύο¹⁰⁰. Για τη γοητευτική υπόθεση να ανήκε ο εικονιζόμενος χορηγός στη διακεκριμένη τάξη των καστροφυλάκων δυστυχώς δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία, καθώς η κτητορική επιγραφή της ανακαίνισης έχει καλυφθεί από νεωτερικό επίχρισμα¹⁰¹ και τα σωζόμενα γράμματα που διαβάζονται αριστερά του χορηγού (AYTON Δ(Ε)ΥCΙC YOC) δεν στοιχειοθετούν σαφείς πληροφορίες πέρα από μια πιθανή δεητική επίκληση (Εικ. 14).

Τα καλλιτεχνικά συνεργεία και οι ζωγράφοι

Συγκρίνοντας ποιοτικά το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα του συνόλου των καστοριανών τοιχογραφιών του 17ου αιώνα, παρατηρείται πως όχι τυχαία οι χορηγίες των διακεκριμένων αρχόντων ξεχωρίζουν για την ποιότητα του διακόσμου τους, καθώς προσκαλούν ζωγράφους από τους οποίους ορισμένοι υπογράφουν το έργο τους, κίνηση απότοκη επαγγελματικής συνείδησης και αυτογνωσίας.

Ο άρχοντας Αποστόλης Δημητρίου Ράλη αναθέ-

πληροφορία ότι ο Ταξιάρχης συνδεόταν άμεσα μέσω σκάλας με την οικία του Παναγιώτη Δούκη, στην οικογένεια του οποίου ανήκε τουλάχιστον επί δύο ή τρεις γενιές ο ναός [*Η Καστορία και τα μνημεία της*, ό.π. (υποσημ. 26), 117].

⁹⁸ Κοτζαγεώργης, *Πρώμη οθωμανική πόλη*, ό.π. (υποσημ. 3), 142.

⁹⁹ Ό.π., 142. Τα ονόματα των 12 καστροφυλάκων που εμφανίζονται στο κατάστιχο, δημοσιεύονται ως εξής: Beztopoulos, Sinadinos, Markos, Aydin, Sinadinos, Diyanos, Radinos, Dimos, Daşilmas (?), İskofilokos, Todor, Yorg (M. Sokoloski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod*, II, Σκόπια 1973, 120). Στο Βυζάντιο οι καστροφύλακες ήταν στρατιωτικοί διοικητές επιφορτισμένοι με την άμυνα της πόλης και τη διοίκηση της φρουράς [Z. Pljakov, «Le statut de la ville byzantine balkanique aux XIIe-XIVe siècles», *Etudes Balkaniques* 3 (1985), 73-75].

¹⁰⁰ Κοτζαγεώργης, *Πρώμη οθωμανική πόλη*, ό.π. (υποσημ. 3), 142-143.

¹⁰¹ Τσαμίσης, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, ό.π. (υποσημ. 26), 117.

τει τον διάκοσμο του ναού της Παναγίας το 1605/6 σε ικανό ζωγράφο που δεν άφησε μεν υπογραφή (Εικ. 15), αλλά η ενδελεχής έρευνα του δόκτορος Θεοχάρη Τσάμπουρα απέδωσε με ασφάλεια τη διακόσμηση του ναού στον γνωστό λινοτοπίτη ζωγράφο Θεολόγη, ο οποίος έχει πλούσια δραστηριότητα και υπογράφει επόμενα έργα του¹⁰². Ο ίδιος ζωγράφος κλήθηκε το 1608/9 από τον άρχοντα Θωμά Σαράντη/Σαραντηνό για τον Άγιο Δημήτριο της Ελεούσας (Εικ. 16) και περί το 1613/4, ή λίγο νωρίτερα, αναλαμβάνει τον κυρίως ναό του καθολικού των Εισοδίων «του Τσιατσαπά¹⁰³», όπου δυστυχώς η εκτεταμένη καταστροφή δεν επιτρέπει πολλές επισημάνσεις.

Ο άρχοντας Κωνσταντίνος Ράλη κάλεσε τους ζωγράφους Ιωάννη ιερέα και Ηλία, που υπογράφουν το ποιοτικό έργο τους στον Ταξιάρχη «του Τσιατσαπά», το οποίο δυστυχώς καταστράφηκε στο μεγαλύτερο μέρος του λόγω της γενικής ανακαίνισης του ναού στον 19ο αιώνα. Η ζωγραφική ποιότητα συνάδει με το ορθογραφημένο και σωστά συνταγμένο –με ελάχιστη λάθη– κείμενο της κτητορικής επιγραφής, η οποία υπερέχει όλων των εξεταζομένων¹⁰⁴ (Εικ. 17).

Στον Άγιο Νικόλαο του άρχοντα Θωμάνου, ο ομώνυμος κτήτορας καλεί τον γνωστό λινοτοπίτη ζωγράφο Νικόλαο, ο οποίος εκτός από το πλούσιο και ποιοτικό έργο (Εικ. 18) που έχει αφήσει σε σειρά ναών¹⁰⁵, συγκαταλέγεται ανάμεσα στους κοσμοπολίτες ζωγράφους της εποχής του, εφόσον περήφανα μνημονεύει δύο φορές στον κάμπο της κτητορικής επιγραφής του ναού την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη, το 1664, μαζί με τη σύζυγό του και τη μητέρα του¹⁰⁶ (Εικ. 19-20). Θα είχε ενδιαφέρον αν καθίστατο σαφής ο σκοπός του ταξιδιού, δηλαδή αν ήταν απλή οικογενειακή προσκυνηματική μετάβαση ή αν συνδεόταν και με επαγγελματικούς στόχους του γνωστού ζωγράφου. Επισημαίνεται, βέβαια, ο υψηλός κίνδυνος ανάλογων

¹⁰² Τσάμπουρας, *Τα καλλιτεχνικά εργαστήρια*, ό.π. (υποσημ. 84), 84-85.

¹⁰³ Παΐσιδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 276-278.

¹⁰⁴ Ό.π., 43-44, 279.

¹⁰⁵ Α. Γ. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, 196-202. Τσάμπουρας, *Τα καλλιτεχνικά εργαστήρια*, ό.π. (υποσημ. 84), 97-103, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁶ Παΐσιδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 47-49, 293.

Εικ. 15. Παναγία του άρχοντα Αποστολάκη, ο άγιος Προκόπιος.

Εικ. 16. Άγιος Δημήτριος συνοικίας Ελεούσας, ο διάκονος Λαυρέντιος.

ταξιδιών, πράγμα που αιτιολογεί τη χαρά του Νικόλαου για την ασφαλή επιστροφή τους.

Ο άρχοντας Δημήτριος Κυρίτζης και η αρχόντισσα Θεολογίνα καλούν ένα συνεργείο δύο ή τριών ζωγράφων¹⁰⁷, οι οποίοι δεν υπογράφουν τα συγκεκριμένα σύνολα, αλλά δραστηριοποιούνται στην Καστοριά και στην άμεση περιφέρειά της. Είναι πιθανή η ταύτιση του ενός από αυτούς με τον ζωγράφο Ηλία από το Μπορμπουτσιό¹⁰⁸.

Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία δηλωτικά της καταγωγής των αγιογράφων από την Καστοριά. Απεναντίας, οι ταυτισμένοι ζωγράφοι Θεολόγης και Νικόλαος κατάγονται από το Λινοτόπι, φημισμένη για τους ζωγράφους της κομώπολη της δυτικής Μακεδονίας¹⁰⁹,

και ο Ηλίας πιθανώς από το Μπορμπουτσιό (σημ. Επταχώρι), ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία για τους υπόλοιπους. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι στον 17ο αιώνα η Καστοριά αποτελούσε τόπο εκπαίδευσης και κέντρο εκπόρευσης ζωγράφων, ενώ αντίθετα αποδεικνύεται ότι ήταν πεδίο άσκησης της ζωγραφικής τέχνης, χάρη στους άρχοντες παραγγελιοδότες που μετακαλούσαν συνεργεία από άλλες περιοχές. Διαπιστώνεται, συνεπώς, η συνέχιση της πρακτικής του 16ου αιώνα, όταν τα -λίγα- παραδείγματα ζωγραφικών συνόλων στην Καστοριά υπογράφονται από ζωγράφους που είχαν διαφορετικούς τόπους καταγωγής¹¹⁰.

¹⁰⁷ Για το συνεργείο και το έργο του, βλ. Γ. Γκολομπιάς, «Ανέκδοτες επιγραφές και συσχετισμοί τοιχογραφικών συνόλων Καστοριάς», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 68-72, και Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 284-285, 286-292.

¹⁰⁸ Τσάμπουρας, *Τα καλλιτεχνικά εργαστήρια*, ό.π. (υποσημ. 84), 112.

¹⁰⁹ Για τους λινοτοπίτες ζωγράφους και το έργο τους, βλ. Τούττα,

Οι ναοί, ό.π. (υποσημ. 105), 41-45, 211-230. Κ. Γιακουμής, «Κριτική έκδοση επιγραφών συνεργείων από το Λινοτόπι στις περιφέρειες της ορθόδοξης εκκλησίας της Αλβανίας», *ΔΧΑΕ ΚΑ'* (2000), 249-266. Τσάμπουρας, *Τα καλλιτεχνικά εργαστήρια*, ό.π. (υποσημ. 105) passim.

¹¹⁰ Όπως ο Ονούφριος, ο Φράγγος Κατελ(λ)άνος και ο Ευστάθιος Ιακώβου [Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 17)].

Εικ. 17. Ταξιάρχης «του Τσιατσαπά», ο άγιος Πέτρος Αλεξανδρείας.

Το μορφωτικό επίπεδο της καστοριανής κοινωνίας

Το επίπεδο μόρφωσης της καστοριανής κοινωνίας του 17ου αιώνα παρουσιάζει διακυμάνσεις, όπως μαρτυρεί η ποιοτική διαφορά των κειμένων των επιγραφών. Είναι αδιαμφισβήτητη η γενικευμένη ελληνομάθεια των Καστοριανών, ωστόσο οι ανώτεροι άρχοντες που ανήκαν στην ελίτ μεταξύ των χριστιανών της Καστορίας, έχουν και τα μέσα για να την αναδείξουν καλώντας μορφωμένους γραφείς και ζωγράφους. Η σχεδόν αλάνθαστη επιγραφή του Ταξιάρχη «του Τσιατσαπά»

φέρει την υπογραφή του ιερέα Ιωάννη και του Ηλία¹¹¹ (Εικ. 4). Πιθανώς ιερέας ήταν και ο καλλιγράφος της μοναδικής μικρογράμματος κτητορικής επιγραφής του ναού του άρχοντα Κυρίτζη, η γραφή της οποίας παραπέμπει στους μεταβυζαντινούς χειρόγραφους κώδικες¹¹² (Εικ. 9). Στη σόλοικη επιγραφή της Παναγίας των Αγίων Αναργύρων είναι εμφανής η προσπάθεια

¹¹¹ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 47-49, 293.

¹¹² E. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, Αθήνα 1985, xxv, xxix, xxx.

Εικ. 18. Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Θωμάνου, ο αρχάγγελος Γαβριήλ.

για καλαίσθητο αποτέλεσμα με την κομψή γραφή και τις πυκνές συνενώσεις των γραμμάτων, παρά τα συντακτικά αλλά και γραμματικά προβλήματα. Αντίθετα, στις ενθυμήσεις του Νικολάου, που πήγε στην Κωνσταντινούπολη¹¹³, και κυρίως στις δωρεές της Ασάνας στην Παναγία του Μουζεβίκη, αποτυπώνεται η προφορική εκφορά του λόγου με τη χρήση ανεπιτήδευτης γλώσσας σε μια αυθόρμητη γραφή, πολύτιμη μαρτυρία για την καθομιλουμένη γλώσσα. Στην πλειονότητά τους οι επιγραφές έχουν σολοικισμούς και ανορθογραφίες, και φανερώνουν την απουσία οργανωμένης εκπαίδευσης ακόμη και ανάμεσα στους άρχοντες.

Με τα παραπάνω συναρτάται η διαπίστωση της μέριμνας και της πρωτοβουλίας εύπορων Καστοριανών, όπως του Κυρίτζη, του Μανολάκη και αργότερα του

¹¹³ +οντα επυγα εγα εγο ω νηκολαος ιστη/ πολη με την κυρα μου ετη αχξδ μινι ιουνηου ιε και υ μιτρο μαληνα.

όντα επύγα εγο νηκολαος κ(αι) του μα/ κρη οντα επηγαμε ησπην κοσταντινουπόλην: ετυ αχξδ

[Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 48].

Γεωργίου Καστριώτη, που είχαν επαφές με τη Βενετία, το πατριαρχείο και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες αντίστοιχα, καθώς και των καστοριανών εμπόρων της Κωνσταντινούπολης, για αφύπνιση των συμπολιτών τους μέσω της μόρφωσης¹¹⁴. Η ανακαινιστική δραστηριότητά τους εκδηλώνεται μαζί με την προσπάθεια για ίδρυση σχολείων και τη θέσπιση υποτροφιών για τους μαθητές της Καστοριάς, στα τέλη του 17ου και στην αυγή του 18ου αιώνα¹¹⁵. Ανάλογες εκδηλώσεις συνδέονται με ένα προδρομικό πνεύμα διαφωτισμού που διαπνέει τις εστίες της τοπικής λογιόσύνης, όπως ορισμένα αστικά κέντρα της δυτικής Μακεδονίας που διατηρούν επαφές με τη δυτική και την κεντρική Ευρώπη¹¹⁶.

Συμπεράσματα

Η πλούσια ανακαινιστική δραστηριότητα του 17ου αιώνα συνάδει με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των υπόδουλων χριστιανών και φανερώνει εποχή ευημερίας. Κυρίως, όμως, αποδεικνύει ότι οι χορηγίες και οι δωρεές στους ναούς συνιστούσαν έκφραση κοινωνικής καταξίωσης και ασφαλή επένδυση της περιουσίας των χριστιανών με σεβασμό και απώτερο στόχο την αιώνια μνημόνευση και την ψυχική σωτηρία. Παράλληλα, παρατηρείται σταδιακή πορεία από την ατομικότητα στη συλλογικότητα, καθώς ο θεσμός της χορηγίας και της δωρεάς ολοένα διευρύνεται και εκλαϊκεύεται, εισχωρώντας σε ένα μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας, που ανταποκρίνεται ομαδικά.

Η συνδυαστική εξέταση του επιγραφικού υλικού με τις πηγές αποσαφηνίζουν τις πληροφορίες για τους κτήτορες. Η προβολή κυρίως του αστικού χαρακτήρα της Καστοριάς μέσα από τους δωρητές και τις δραστηριότητές τους κυριαρχεί και συνδυάζεται με τον εμπο-

¹¹⁴ Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6), 25-26. Βακαλόπουλος, *Οι δυτικομακεδόνες*, ό.π. (υποσημ. 12), 18-19.

¹¹⁵ Βλ. αναλυτικά, Βαφειδής, «Κώδιξ τής Ίερās Μητροπόλεως Καστοριάς», ό.π. (υποσημ. 8), 124-125 Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6), 12 σημ. 4 (όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία), 25-26. Τσαμίσης, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, ό.π. (υποσημ. 26), 74-83. Καραθανάσης, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία*, ό.π. (υποσημ. 93), 175-178.

¹¹⁶ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Εστίες του Διαφωτισμού», ό.π. (υποσημ. 52).

Εικ. 19. Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Θωμάνου, κτητορική επιγραφή και ενθυμήσεις.

Εικ. 20. Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Θωμάνου, κτητορική επιγραφή και ενθυμήσεις.

ρικό χαρακτήρα της πόλης, χωρίς όμως να παραβλέπεται και η αγροτική βάση ανάπτυξής της και κυρίως το παραδοσιακό προϊόν της, δηλαδή το κρασί. Ο αστικός χαρακτήρας της, σε συνδυασμό με τον πλούτο αλλά και την περαιτέρω συμμετοχή στα κοινά, κατατείνει σε μια κοινωνία χριστιανών Ελλήνων που ζούσαν κάτω από πολύ ικανοποιητικές συνθήκες και υπό την προστασία της μητρόπολής τους.

Η υψηλή θέση της μητρόπολης Καστοριάς στους κόλπους της αρχιεπισκοπής Αχρίδος παρείχε ικανοποιητική εσωτερική ασφάλεια και ελευθερία στην άσκηση εσωτερικής κοινοτικής οργάνωσης. Άρχοντες, αρχόντισσες, κύρηδες και κυράδες, ιερείς, σακελλάριοι και δευτεράιοι, μοναχοί και μοναχές συνεχίζουν τη βυζαντινή αγαπημένη συνήθεια της εκκλησιαστικής χορηγίας και οι οικογενειακές εκκλησίες της πόλης αυξάνονται. Παράλληλα, οι σχέσεις των αρχόντων με τη μητρόπολη αποδεικνύονται στενές και είναι χαρακτηριστική η έγγραφη υποστήριξη που παρείχαν οι καστοριανοί έμποροι της Κωνσταντινούπολης αλλά και

οι τοπικοί άρχοντες και ο λαός προς τον μητροπολίτη Δαβίδ, για να τον προστατεύσουν από συκοφαντίες¹¹⁷.

Ο μοναχισμός δείχνει να είναι εύρωστος, αν και οι πληροφορίες για τη λειτουργία μοναστηριών στην πόλη είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες και μόνο μέσα από τη μελέτη των ναών και των επιγραφών τους συνάγονται συμπεράσματα. Δύο μονές λειτουργούσαν ως γυναικείες και βρισκόνταν στις παρυφές της πόλης: ο Άγιος Γεώργιος του Βουνού, που προϋπήρχε από τον 14ο αιώνα¹¹⁸, και τα Εισόδια «του Τσιατσαπά», που ιδρύεται στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 17ου αιώνα. Η μονή των Εισοδίων φαίνεται πως είχε επαφές με την μονή της Αγί-

¹¹⁷ Πελαγίδης, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς*, ό.π. (υποσημ. 6), 25, 26.

¹¹⁸ Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 34. Α. Τριφονοβα, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα*, Α', κείμενο (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2010, 17-18.

ας Αικατερίνης του Σινά, σύμφωνα με τα εικονογραφικά δεδομένα¹¹⁹, και αντίστοιχα ορισμένοι Καστοριανοί είχαν επαφές τόσο με τους Αγίους Τόπους όσο και με την προαναφερθείσα μονή¹²⁰. Ως ανδρική μονή λειτουργούσε και η Παναγία του Μουζεβίκη, η οποία κατέστη έδρα ιερατικού σχολείου στις αρχές του 18ου αιώνα με δωρεά του Γεωργίου Καστριώτη¹²¹. Περίπτωση ιδιαίτερα ισχυρής μονής αποτελεί η Παναγία Μαυριώτισσα, μία από τις αρχαιότερες στην περιοχή, η οποία γίνεται αποδέκτης όχι μόνο μεγάλων δωρεών, όπως του άρχοντα Μανωλάκη Γεωργίου, αλλά και *σταυροπηγίων χωριών* της περιοχής¹²².

Βέβαια, από τις παραπάνω πληροφορίες και την ανάλυσή τους δεν θα πρέπει να καταλήγουμε σε υποβάθμιση της πραγματικότητας, δηλαδή της υποτελούς συμβίωσης με έναν κατακτητή, και μάλιστα αλλόθρησκο. Από τα οθωμανικά φερμάνια πληροφορούμαστε ότι το 1622 διατάχθηκε παιδομάζωμα των αγοριών από 15 έως 20 χρονών για το σώμα των γενιτσάρων σε όλο

τον καζά¹²³. Η ίδια πράξη φαίνεται πως επαναλήφθηκε το 1636¹²⁴. Αυτά τα παροδικά κύματα του παιδομαζώματος δεν είναι άμοιρα της άναρχης κατάστασης επί Οσμάν Β΄ (1618-1623) και του φιλοπόλεμου πνεύματος του Μουράτ Δ΄ (1623-1640), πριν από το ξέσπασμα του Ε΄ Βενετοτουρκικού πολέμου¹²⁵, ενώ είναι πιθανό να μας διαφεύγουν και άλλες ανάλογες πληροφορίες. Παράλληλα, όμως, στην κοινωνία της Καστορίας διαμορφώνονται και ενισχύονται σταθερά οι κατάλληλες οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες και προϋποθέσεις που θα την οδηγήσουν στην ανοδική πορεία και άνθηση του 18ου αιώνα, δικαιολογώντας απόλυτα τον τίτλο που κατέχει ως «η πόλη των αρχόντων».

¹²³ *Turski dokumenti za istorijata ha makedonskiot narod*, ό.π., (υποσημ. 80), 105-107 αριθ. 142.

¹²⁴ A. Stojanovski, *Gradovite na Makedonija. Od krajot na XIV do XVII vek*, Σκόπια 1981, 118-119.

¹²⁵ Βλ. σχετικά Ι. Χασιώτης, «Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669) και η έποποιία της πολιορκίας του Χάνδακος», *ΙΕΕ*, I, Αθήνα 1974, 334.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 3-4, 7-8, 10: αρχείο δρ Θ. Τσάμπουρα. Εικ. 2, 5-6, 9, 11-12, 14-20: αρχείο Μ. Παϊσίδου. Εικ. 13: Α. Κ. Ορλάνδος, «Τα βυζαντινά μνημεία της Καστορίας», *ΑΒΜΕ* Δ΄ (1938), 165, εικ. 113.

Melina Paisidou

ASPECTS OF THE SOCIETY OF KASTORIA IN THE 17TH CENTURY. INFORMATION FROM THE EPIGRAPHIC MATERIAL OF THE CHURCHES

In the present article we examine aspects of the society and prosopography of Kastoria during the 17th century, under Ottoman rule, which are related to the donations and other renovation activities in the churches of the town, funded by the Greek Orthodox population. These social issues are illustrated through a considerable number of votive inscriptions that have been preserved in the churches. Through either the archaeological data or the historical sources, it is evident that the Greek Orthodox population, involved in various professions, occupied 2/3

of the urban area of Kastoria, thus forming the majority.

Among the sixteen churches that were decorated during the 17th century we examine twelve donor inscriptions which provide us with a long list of names of thirty-two people associated with the institution of donations to the local churches. The majority of them are mentioned in the archives, such as the Turkish Tax Documents and the Codex of the Cathedral of Kastoria. Ten of them are mentioned during the first thirty years of the century and twenty-two of them during the following thirty years, re-

lating to the gradual economic development of the town. Among the local archons, the most outstanding families are the Ralai, the Kyritzi and the Sarantinoi, possibly connected to descendants of renowned Byzantine families, which were dispersed to various regions after the Fall of Constantinople. They held high social positions and they used titles, such as “evgenestatos”, “panevgenestatos”, “eklamprotatos”, alluding to old Byzantine titles and dignities. Among them, the Kyritzi, a family of wealthy merchants related to Venice, were involved in the establishment of the Greek school in Kastoria.

The priests, the monks and the nuns hold an esteemed place among the donors, with regard to the renovation of small urban monasteries, where they officiated. Priest George had the title of “sakellarios of the Cathedral”, yet the monks and the nuns were the ones that engaged in collective contributions. In general, this time period is characterized by collective contributions, thus attesting to a more pluralistic society surrounding this institution. The different orientation of society is also manifested through the active presence of women in the donation. Fifteen women are mentioned, mostly as wives and mothers of the male donors but also as the leading figures of the contribution. “Archontissa Theologina” and “archontissa Asana” are two female donors that are also mentioned in the Codex of the Cathedral. The case of the nuns is different due to the special status that pertains to their monastic milieu.

Through the epigraphic material, it becomes apparent that apart from a great donation for the erection or the renovation of the churches, there are other donations of small-scale property, such as land –mainly vineyards–, movable property or money, namely silver aspers. What is worthy of attention is the donation of products that are necessary for the liturgy (wine, olive oil, wheat) and the salary of the priest. The reference to these details on the inscription pertains to a public contract between the donor and the church.

Some donor inscriptions include instructions for commemorative services for the donors and their relatives. It is highly probable that some of the churches were used as burial places for the donors and their families.

Although the references to the donors and their activities are numerous in the inscriptions, there is only one donor depiction in the wall paintings of the 17th century in Kastoria, namely in the church of Taxiarchis “Gymnasiou”, a Byzantine building renovated during the 17th

century. The attire of the man depicted points to a typical archon but the most distinct element is the blue Turkish turban on his head. Its color complies with the rule according to which the Christian population of the Ottoman Empire should wear solely blue turbans. Another distinct iconographic feature is the handkerchief that the donor holds in his right hand. Although the handkerchief constitutes an element attesting to the noble origin of the person that is represented, its depiction in the gestures of supplication and offering is rare and appears in few post-Byzantine representations. The most relevant paradigms of the handkerchiefs pictured are found in Walachia and Moldavia, in the donor representations of the voivodes from the last decades of the 16th century onwards, sometimes pertaining to dead people. The relations between Kastoria and the Danubian principalities are mainly attested by the diplomatic and educational activities of the archon Georgios Kastriotis. Unfortunately, the donor of Taxiarchis depicted in the church remains unknown because of the deterioration of the inscription. His privileged social position combined with the fact that the church is situated within the Byzantine citadel seems plausible.

As for the artistic quality of the donations, it is observed that the most eminent archons invited renowned painters and some of them signed their work, especially when their origin –such as Linotopi village– signified professionalism and self-confidence.

With regard to the inscriptions, they indicate a very low level of education. Most of them are characterized by grammatical, syntactical errors and solecism. Yet, a few archons invited educated painters or priests, whose texts are distinguished, such as the one of the church “Taxiarchis tou Tsiatsapa”. The Greek-speaking native people of Kastoria used language in different styles, with their manner of speaking being either literary or vernacular, including idioms, spelling, or even the regional accent, especially in informal epigraphic texts such as commemorations.

The rich renovation activity during the 17th century in Kastoria shows the urban character of the town, which is based on trade and local production. The Greek Orthodox Church played a crucial role in unifying the Christian population that participated in public life through the act of donation.

*Associate Professor
Aristotle University of Thessaloniki
mpaisidou@hist.auth.gr*